

ISSN (print) 2227-183X

ISSN (online) 2413-8762

Сумський Історико- Архівний Журнал

XXXVIII

Сумський Історико- Архівний Журнал

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ З ІСТОРІЇ ТА
АРХІВОЗНАВСТВА УКРАЇНИ

№ XXXVIII

Ресстраційне Свідоцтво
КВ №16686-5258 ІПР від 05.05.2010
ISSN 2227-183X (print)
ISSN 2413-8762 (online)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

БАЖАН О.Г. – канд. істор. наук, ст. наук. співроб. (Україна)
БОДНАРЮК Б.М. – д-р істор. наук, доц. (Україна)
БОРЯК Г.В. – д-р істор. наук, проф., чл.-кор. НАН України (Україна)
ГОНЧАРЕНКО А.В. – канд. істор. наук, доц. (Україна)
ГУРЖІЙ О.І. – д-р істор. наук, проф. (Україна)
ДАНИЛЕНКО В.М. – д-р істор. наук, проф., чл.-кор. НАН України (Україна)
ДЕГТЯРЬОВ С.І. – д-р істор. наук, проф., головний редактор (Україна)
ЗЯКУН А.І. – канд. істор. наук, доц. (Україна)
ІГНАТУША О.М. – д-р істор. наук, проф. (Україна)
ЛЕБІДЬ А.Є. – д-р філос. наук, проф. (Україна)
МАГСУМОВ Т.А. – канд. істор. наук, доц. (Велика Британія)
НЕСТЕРЕНКО В.А. – канд. істор. наук, доц. (Україна)
ПАПАКІН Г.В. – д-р істор. наук, проф. (Україна)
РЕСНТ О.П. – д-р істор. наук, проф., чл.-кор. НАН України (Україна)
РІШ В. – асоційований професор з історії (США)
СТЕМПНЯК В. – д-р наук (dr.hab), проф. (Республіка Польща)
СУЛЯК С.Г. – канд. істор. наук (Молдова)
ТЕР-ОГАНОВ Н.К. – доктор історії (Ізраїль)
ЧЕРКАСОВ О.А. – д-р істор. наук, доц. (США)
ШМИГЕЛЬ М. – д-р істор. наук, д-р філософії, доц. (Словацька Республіка)
ЩЕРБАК М.Г. – д-р істор. наук, проф. (Україна)

Рекомендовано до друку Вченою радою Сумського державного університету (протокол №13 від 23.06.2022 р.)

Наказом Міністерства освіти і науки України від 28 грудня 2019 р. №1643 журнал включено до категорії «Б» переліку наукових фахових видань України, де можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора наук, кандидата наук та ступеня доктора філософії за спеціальністю «Історичні спеціальності – 032»

© ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ, 2022
© СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ, 2022
© СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ А.С.МАКАРЕНКА, 2022
© НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ, 2022

SUMY HISTORICAL AND ARCHIVAL JOURNAL

Scientific Journal of History and Archival Science

The journal was first published in 2005

The Journal is indexed by:

**ERIH PLUS
Index Copernicus
MIAR
Research Bib**

EDITORIAL BOARD

Dehtiarov S.I. – Editor in Chief, Dr. (History), Professor (Ukraine)
Bazhan O.G. – Ph.D. (History), Associate Professor (Ukraine)
Bodnariuk B.M. – Dr. (History), Associate Professor (Ukraine)
Boriak H.V. – Dr. (History), Professor (Ukraine)
Cherkasov A.A. – Dr. (History), Professor (USA)
Danylenko V.M. – Dr. (History), Professor (Ukraine)
Goncharenko A.V. – Deputy Editor, Ph.D. (History), Associate Professor (Ukraine)
Gurzhij O.I. – Dr. (History), Professor (Ukraine)
Ignatusha O.M. – Dr. (History), Professor (Ukraine)
Lebid A.Ye. – Dr. (Philosophy), Professor (Ukraine)
Magsumov T.A. – Ph.D. (History), Associate Professor (UK)
Nesterenko V.A. – Ph.D. (History), Associate Professor (Ukraine)
Papakin H.V. – Dr. (History), Professor (Ukraine)
Reyent O.P. – Dr. (History), Professor (Ukraine)
Risch William Jay – Associate Professor of History (USA)
Shcherbak M.G. – Dr. (History), Professor (Ukraine)
Smigel' Michal – Dr. (History), Ph.D., Adjunct Professor (Slovakia)
Stepniak Wladyslaw – Ph.D., Professor (Poland)
Sulyak Sergey – Ph.D. (History), Associate Professor (Republic of Moldova)
Ter-Oganov Nugzar – Dr. (History) (Israel)
Ziakun A.I. – Ph.D. (History), Associate Professor (Ukraine)

State certificate of registration (reregistration) of printed media:
series KB № 20386-10186ПП from 05.11.2013

Postal Address: 2, Rimskogo-Korsakova st., Sumy sity, Ukraine, 40007
department of history, "Sumy Historical and Archival Journal"

E-mail: starsergo2014@gmail.com

Website: <http://shaj.sumdu.edu.ua/?lang=en>

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

BONDAR O.M. Girsk: town that did not befall	5
OSADCHYI YE.M, DEGTYAREV S.I. Chronicle city of Khoten	17
KUKHARENKO O.O. The role of culmination in the structure of the cycle of wedding rite	27
KUDINOV D.V. The outline of the history of automobile traffic in the early twentieth century in Sumy	34
HRYTSENKO A.P., CHUMACHENKO O.A., PROKOPCHUK V.S. The initial period of the campaign to eliminate illiteracy in the Sumy region in the 1920s: agitation for literacy, encouragement to study on an ideological factor (according to the State Archives of Sumy region)	48
KOROL V.M. Activities of the state labour reserves system as an urbanization factor in after-war Ukraine (1945 – the early 1950s)	57

On the cover: P.1 – The Chernelytsia Castle – architectural monument of the 17th century. The castle was built at the expense of the Bratslav voivode Mykhailo Czartoryiskyi in 1659. Built in a bastion fort style. It is located in the town of Chernelitsia, Ivano-Frankivsk region. Photo by *S.I. Degtyarev*, 2022; P.4 – The Church of St. Anthony – architectural monument of national importance. It was built during 1661-1669 at the expense of Prince Mykhailo-Yuriy Czartoryiskyi and his second wife Euphrosyne Stanislavska. In August 2005, the church was seriously damaged by fire. It is located in the town of Chernelitsia, Ivano-Frankivsk region. Photo by *S.I. Degtyarev*, 2022.

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

БОНДАР О.М. Гірськ: містечко, що не відбулося	5
ОСАДЧИЙ Є.М., ДЕГТЯРЬОВ С.І. Літописне місто Хотень	17
КУХАРЕНКО О.О. Роль кульмінації в структурі циклу весільних обрядів	27
КУДІНОВ Д.В. Нарис історії автомобільного руху початку ХХ ст. в м. Суми	34
ГРИЦЕНКО А.П., ЧУМАЧЕНКО О.А., ПРОКОПЧУК В.С. Початковий період кампанії ліквідації неписьменності на Сумщині у 20-х роках ХХ ст.: агітація за грамотність, заохочення до навчання та ідеологічний чинник (за документами Державного архіву Сумської області)	48
КОРОЛЬ В.М. Діяльність системи державних трудових резервів як фактор урбанізації у повоєнній Україні (1945 – початок 1950-х років)	57

На обкладинці: С.1 – Чернелицький замок – пам’ятка архітектури ХVІІ ст. Замок збудований коштом брацлавського воєводи Михайла Чарторийського у 1659 році. Зведений за бастіонною системою. Знаходиться у містечку Чернелиця Івано-Франківської області. Фото *С.І. Дегтярьова*, 2022; С.4 – Костел святого Антонія – пам’ятка архітектури національного значення. Будувався протягом 1661-1669 років коштом князя Михайла-Юрія Чарторийського та його другої дружини Евфрозини Станіславської. У серпні 2005 року костел суттєво постраждав від пожежі. Знаходиться у містечку Чернелиця Івано-Франківської області. Фото *С.І. Дегтярьова*, 2022.

HISTORY OF UKRAINE / ІСТОРИЯ УКРАЇНИ

doi.org/10.21272/shaj.2022.i38.p.5

OLEXANDR M. BONDAR

PhD (History) (Ukraine)

GIRSK: TOWN THAT DID NOT BEFELL

Abstract. The article is devoted to the history of urban processes of such a settlement as Hirsk in Chernihiv region. The uniqueness of this village is that its development began in ancient times and probably has not stopped until today, which is unique to the region of the North Left Bank. On the basis of written, cartographic sources, as well as archaeological materials, the article attempts to identify the main stages of development of this settlement.

Another feature is that from time to time it changed its status from village to town and vice versa. In terms of urban planning, Hirsk uniqueness is in its medieval planning structure that has been preserved in the central part of the city. It includes a motte-and-bailey castle of the owner, which was located on an ancient hillfort, a market square in front of it, church complexes and a system of streets that was formed at least in the XVI-XVII centuries. Also, due to the information from the historical sources for the Hirsk city, it is possible to more or less clearly trace the dynamics of population change since the end of the XV century and until the beginning of the XXI century.

Also in this work was made an attempt to single out the reasons why Hirsk, having all the potentials becoming a city at the first stage of its existence, did not turn into it. It is clear that the key role in development was played by its town status as a privately owned settlement, as well as limited influence, albeit a significant but underdeveloped agricultural suburb.

Keywords: Girsk, Gorsk, Grand Duchy of Lithuania, Chernihiv region, Polish-Lithuanian Commonwealth, Hetmanate, city, village, town.

Citation. Bondar O.M. Girsk: town that did not befall. *Sumskyi istoryko-arkhivnyi zhurnal* [Sumy historical and archival journal]. №XXXVIII. 2022. Pp.5-16. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2022.i38.p.5

БОНДАРОМ.

Кандидат історичних наук (Україна)

ГІРСЬК: МІСТЕЧКО, ЩО НЕ ВІДБУЛОСЯ

Анотація. Стаття присвячена історії містобудівних процесів такого поселення як Гірськ в Чернігівській області. Унікальність цього села полягає в тому, що його розвиток розпочався ще за давньоруської доби і, ймовірно, не припинявся аж до наших днів, що є унікальним для регіону Північного Лівобережжя. На основі писемних, картографічних джерел, а також археологічних матеріалів, у статті здійснена спроба виокремити основні етапи розвитку цього населеного пункту.

Ще одна його особливість полягає в тому, що час від часу він міняв свій статус від села до містечка і навпаки. В містобудівному плані Гірськ унікальний тим, що в центральній частині збереглася його середньовічна планувальна структура, що включає в себе укріплений замок-двір господаря, який розташовувався на старому городищі, торгову площу перед ним, церковні комплекси, систему вулиць сформованих, принаймні, у XVI-XVII ст. та ін. Також завдяки даним писемних джерел

для Гірська можна більш-менш чітко прослідкувати динаміку зміни населення починаючи від кінця XV ст. і аж до початку XXI ст.

Також в роботі здійснена спроба виокремити причини того, чому Гірськ маючи усі задатки міста на першому етапі свого існування, так і не перетворився на місто. Певно, що ключову роль в цьому зіграв статус містечка, як приватновласницького поселення, а також обмеженість впливу, хоч і значної, утім малорозвиненої сільськогосподарської округи.

Ключові слова: Гірськ, Велике князівство Литовське, Чернігівщина, Річ Посполита, Гетьманщина, місто, село, містечко.

Цитування. Бондар О.М. Гірськ: містечко, що не відбулося // Сумський історико-архівний журнал. №XXXVIII. 2022. С.5-16. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2022.i38.p.5

За останні десятиліття, українська історична урбаністика зробила значний поступ у своєму розвитку. Протягом початку XXI ст. світ побачили десятки монографій і сотні статей, присвячених саме цій тематиці. Звісно, що серед них провідні позиції займають праці, що стосуються історії великих міст. Історії ж малих містечок, їх еволюційній структурі, на жаль, приділяється досить мало уваги з боку дослідників. Якщо значні історичні урбаністичні осередки постійно знаходяться у вирі досліджень, то невеликим центрам з міськими функціями поталанило менше, в більшості своїй їм присвячують роботи краєзнавчого характеру, що часто відірвані від загальнонаукових тенденцій та не мають на меті розгляд того чи іншого населеного пункту в контексті загальних процесів. Утім, неможливо розглядати загальну історію містотворчих процесів на теренах України лише через призму великих міст. Цікавим в цьому є питання, чому одні осередки маючи усі ознаки протоміських центрів змогли розвинутися у значні міські структури, а інші, маючи такі ж стартові позиції, – ні. Загалом це питання нещодавно вкотре підняв О. Рибчинський у своїй статті “Безуспішні міста Барської околиці: Ялтушків Межирів, Поросьяків, Мар’янівка та Берлиці” у 2021 р., де вчений намагався дослідити причини занепаду ряду поселень, що мали усі ознаки міста чи містечка, утім не перетворилися на повноцінні міста на території заходу України (Рибчинський, 2001: 122-131).

Метою даної статті, є спроба визначити основні тенденції розвитку населеного пункту Гірськ від його появи і до XIX ст., як урбаністичного осередку, що так і не розвинувся в місто з усіма притаманними йому елементами. Також спробувати з’ясувати хоча б в загальних рисах причини занепаду даного протоміського осередку, визначити основні етапи та динамічні показники його розвитку.

Сучасний Гірськ або ж історичний Горськ – це село майже на самому півночі Чернігівської області та відноситься до Сновської територіальної громади. Сучасне його населення складає близько 580 осіб, що є значним показником для сіл цього регіону. Розташоване воно компактно на 12–16-метровій правобережній надзаплавній терасі річки Снов. Сьогодні воно займає територію близько 62 га. Схили тераси круті та місцями обривисті, що спричинене підмиваннями останньої водами р. Снов, котра місцями впритул підходить до поселення. Тераса на північ і південь від поселення порізана ярами, що створювало гарні передумови для створення укріплень. Саме по цій терасі, імовірно, ще з XI ст. проходила суходільна дорога з Чернігова до Стародубу. Саме в районі Гірська вона впритул наближалася до р. Снов, яка теж виступала транспортною артерією в даному регіоні. Саме на південь від Гірська знаходиться узвіз на терасу й, імовірно, знаходилася стара переправа через сам Снов. Тому виникнення тут укріпленого пункту в давньоруський час цілком логічне та закономірне.

Гірськ потрапив у поле зору дослідників досить давно, його вже згадував наприкінці XVIII ст. О. Шафонський. Деякі короткі відомості були наведені в “Історико-статистичному

описі Чернігівської єпархії”, а також О. Лазаревським в описі Стародубського полку опублікував декілька цікавих документів з історії поселення. В радянський час стародавньою історією Гірська майже не займалися, оскільки актуальною була лише історія XX ст., у зв’язку з радянським партизанським рухом в даному регіоні (ІМС УРСР, 1972: 735). За часів незалежності Гірськ також майже не потрапляв у поле зору дослідників, лише П. Кулаковський, згадував декілька разів про нього в загальному контексті визначення внутрішніх кордонів Чернігівського Воеводства. І. Кондратьєв наводить дані про його володільців у другій половині XVI ст. Також коротко про Гірськ, як укріплений пункт, згадував і автор цієї статті у довіднику присвяченому фортифікації Чернігівщини (Бондар, 2015: 121)

На сьогодні, зберігся хоч і невеликий, але цікавий пласт джерел, за якими можна вивчати містобудівні аспекти розвитку Гірська. В першу чергу, це писемні джерела зі згадками про населений пункт, в яких часто згадується й кількість дворів або кількість населення. Так, це в першу чергу, “Пам’ять” 1527 р., реляція 1620 р., фрагменти опису 1638 р., гетьманські універсали 1650-х років, відомості Рум’янцівського опису 1767 р. та О. Шафонського 1787 р., статистичні дані XIX та XX ст. В нагоді дослідження також стали і картографічні матеріали, це, в першу чергу, карта Річчі Занонні 1772 р., з позначенням Гірська, а також триверстові карти 1869 та 1922 рр. на яких добре видно основні риси забудови та рельєф місцевості, а також гідрографічні особливості місцевості.

Для початку слід, певно, зупинитися на історичних відомостях про саме містечко. Перша писемна згадка про Гірськ під назвою “Гореськ” відноситься до 1527 р.: “От Стародуба граница село Гореськ, а держал Ходкевич, а в том Горску домов 30 было” (Русина, 1998: 207, 209). Зважаючи на те, що “Пам’ять” 1527 р. це перепис поселень, що існували на території Чернігівщини за часів Великого князівства Литовського та були відторгнуті Московським князівством у 1500 (1503 р.), то можна зробити висновок, що село “Гореськ” існувало тут вже у XV ст. В часи Великого князівства Литовського роль Гірську на дорозі між Черніговом і Стародубом, що продовжувала функціонувати, не втратила своєї актуальності.

Цікаво, що в переписі вказано кількість будинків – 30, що є середнім показником серед згаданих у цьому документі населених пунктів. Не менш важливим є і згадка про власника, Ходкевича, з чого можна зробити висновок, що село було безпосередньо власницьким. Однак, на жаль, не вказано, ім’я “Ходкевича”, імовірно за все, це був Олександр Іванович Ходкевич, оскільки його батько Іван Ходкевич був Київським воєводою з 1480 (1482) до 1484 р. і в цей час міг набути ці маєтності та передати їх сину у вигляді вотчини. Оскільки, ще за століття до цього у 1387 р. король Ягайло дозволив приватним особам володіти землями і замками на території Великого князівства Литовського, як і на території сусіднього Королівства Польського (Волкоу, 2020: 49-50). Зокрема це стосувалося й територій Київщини та Чернігівщини.

Як би там не було, але після 1500 р. Гірськ опинився в Московській державі й, вірогідно, змінив господаря. Утім з 1503 р. Гірськ знову відіграв важливу роль на шляху Чернігів-Стародуб, оскільки обидва ці міста опинилися у складі Московії. У 1534 р. під час Стародубської війни, литовський воєначальник А. Немирович взяв Стародуб, а потім вирушив на Чернігів. Можливо, він рухався саме цим шляхом через Гірськ. На жаль, матеріали, які б пролили світло на історію господарів Гірська першої половини XVI ст. поки не виявлено. Згідно ж з даними наведеними І. Кондратьєвим, у 1571 р. Гірськ належав роду Пероцьких (Глібовичів-Пероцьких) (Кондратьєв, 2014: 55). Утім, цей рід перебував на службі Великого князівства Литовського і відносився до любецької шляхти, а Гірськ входив до складу Московської держави. Імовірно, що такий факт можна пояснити тим, що Гірськ у 1571 р. знаходився усього в 12-15 км від кордону Великого князівства

Литовського з Московією, а це час Лівонської війни, війська Речі Посполитої між 1563 та 1579 рр. регулярно вторгалися на територію Московії навколо Чернігова. Тому виключати можливість, що Гірськ був на якийсь нетривалий термін захоплений військами Речі Посполитої та відданий у володіння Перецьких, котрі мали поряд свої володіння в Любецькому старостві, не можна. Вже після Лівонської війни Гірськ, як майже уся північна Чернігівщина, знову опинився у складі Московії.

У 1618 р. Гірськ згідно з Деулінським перемир'ям увійшов у складі Речі Посполитої. В «Історико-статистичному описі Чернігівської єпархії», опубліковано копію документа 1620 р., де згадуються власники села за московського панування (ИСОЧЕ, 1874: 210). Так, комісар Б. Стравінський староста Мозирський прибувши до Стародуба для розбору земельних питань зазначав, що «по воле и приказанию его королевской милости прибыв в Стародуб, мы осматривали людей, как духовных и светских, и дворян, детей боярских замка и уезда Стародубского, та же жалованная им разная права на отчины и поместья. Собрал сведения из доставленных нам документов о правах увидели, что боярские сыновья Яков, Дмитрий, Иосиф и Владимир Борознины владеют поместьем своим по наследству от предков своих, селами и Городищем, местечком Горском над рекою Сновью» далі був перелік сіл з округи Гірська, що входили до їх вотчини. На основі цих документів Б. Стравінський, зазначав, що «по праву комисаров, согласно с волею и распоряжением короля», згаданим синам боярським були залишені їх володіння й помістя, за що вони мали нести службу «на коні» та виконувати інші повинності. То ж тут можна побачити класичний приклад переходу феодалу з однієї держави до іншої зі збереженням своїх володінь за зобов'язання виконувати військові повинності. Надалі Бороздни будуть володіти Гірськом аж до кінця XVIII ст. (Лазаревский, 1888-1893: 434)

Дещо відмінні дані про власників Гірська наприкінці XVI – на початку XVII ст. наводить О. Лазаревський. Так, він зазначає, що «в новейшее время Горск становится известным в 1620 г., когда актом Стравинского, был утвержден вместе с окрестными селами, за Борозднами; но последение приобрели Горск не ранше начала XVII в., так как в 1673 г. один из городских старожилы рассказывал, что за его памяти, Горск принадлежал «московскому попу никольскому, которому городские крестьяне и дань давали; а у нового попа горского старый Бороздна купил оное село Горск» (Лазаревский, 1888-1893: 434).

То ж цілком можливо, що в другій половині XVI ст. населений цей пункт недовго належав Перецьким, а згодом або ж цілком, але найімовірніше якась його частина, перейшла до священника Миколаївської церкви, в якого і був викуплений дідом або батьком братів Бороздн. На жаль, перевірити цю версію поки складно.

Дещо більше даних є про історію Гірська у першій половині XVII ст. Після того, як він увійшов до складу Речі Посполитої. Десь між серединою 1620-х років та 1638 р. Гірськ тимчасово був відторгнений у Бороздни Кшиштофом Фащом, що в цей час також осаджував Городню та інші навколишні поселення. Однак, уже в 1638 р. Гірськ знову повернувся у власність Осипа Бороздни та нараховував на той час 50 дворів. Згодом, з 1643 до 1648 р. відбувся наступний етап протистояння між Фащом, але вже Мартином, і Осипом Бороздною. І вирішений цей конфлікт був на користь Фаща. Однак, з початком Хмельниччини, Гірськ так і залишився у власності Бороздни (Лазаревский, 1888-1893: 434). Так, відомий універсал Б. Хмельницького 1656 р., в якому права на Гірськ були підтверджені Лаврентію Бороздни, в цьому ж році гетьман надав і охоронний універсал самому Гірську (Універсали, 1998, 207-208). Згодом у 1658 р. право на володіння містечком і маєтностями навколо нього Лаврентію Бороздни підтвердив і гетьман І. Виговський (АИОЮЗР, Т.4, 144). За часів Гетьманщини Бороздни займали значні посади в Стародубському полку, а сам Гірськ входив до складу Топальської сотні Стародубського

полку. Цікаво, що документи того часу не згадують гірських козаків. Вони відсутні і в присязі Стодубського полку 1728 р., де згадано лише війта та посполитих, що характерно для власницьких поселень (Присяга, 2017: 103, 201.)

Дані про Гірськ другої половини XVIII ст. залишив О. Шафонський. Зокрема він свідчить, що “село Горск, иные местечком называют, по течению реки Снови. Оно владение Бунчучного Генерального и Бунчукового товарища Ивана же Бороздниных” (Шафонський, 1851: 320). Цікаво, що О. Шафонський, також не згадує козаків серед населення містечка. У XIX ст. Гірськ остаточно перетворився на село, хоча іноді навіть в офіційних документах називався містечком.

Тепер слід схарактеризувати історико-топографічну структуру поселення, для розуміння урбаністичних процесів, котрі відбувалися в Гірську протягом XII-XVIII ст. і врешті решт, у зв'язку з політико-економічними факторами, призвели до його занепаду. Загалом, поселення має декілька унікальних рис, що без перебільшення надважливі, для вивчення містобудівних процесів Чернігівщини та і зокрема усього українського Північного Лівобережжя:

- Гірськ, імовірно, не переривав своє існування починаючи з XII ст. і до наших днів, принаймні на це вказує ряд опосередкованих документальних джерел і археологічних матеріалів;

- цей населений пункт в своїй основі зберіг стародавню топографію і мережу вулиць, оскільки ніколи не розростався до великого урбанізованого поселення і не піддавався регулярним переплануванням.

Рис. 1. План Гірська станом на 2021 р.: 1. Городище; 2. Миколаївська церква;

3. Імовірне селище XVI-XVII ст.; 4. Базарна площа

Згідно з даними археології, Гірськ виник не пізніше XII ст., про що свідчить синхронне городище, яке сьогодні знаходиться в центральній частині села (рис. 1). Це була невелика округла фортеця площею 0,37–0,4 га. До городища, як вважається, примикало неукріплене селище, що відігравало роль посаду. Утім, дані другої половини XIX ст. вказують, що оборонних ліній, імовірно, було декілька, так в описі містечка 1865 р. зазначено, що “сведений об этом местечке не имеется, но остатки существовавших вокруг него земляных окопов показывают, что оно имело какое либо значение...” (Городские поселения, 1865: 397). Як видно слово “окопи” вжито в множині. Також дані кінця XIX ст. наведені П. Уваровою вказують на наявність в Гірську двох ровів “м. Горск в самой высокой части уезда на правом берегу реки Снова с “Городищем”, окруженным двумя глубокими рвами” (Уварова, 1906: 75). Тож можна припустити, що в давньоруський час окрім самого городища, укріплення мав і посад. На наявність другої лінії укріплень вказують і натурні обстеження, де на північ від городища наявний яр, що можливо був використаний під час укріплення посаду. В західній частині посаду сьогодні сліди рову вже не простежуються, через щільну забудову. Саме в цій частині сучасного Гірська й фіксується археологічний матеріал XII–XIII ст. Цю версію можуть підтвердити або спростувати повноцінні археологічні дослідження. На жаль, про історію давньоруського часу Гірська нам нічого не відомо. Однак, з впевненістю можна сказати, що городище XII–XIII ст. стало ядром для пізньосередньовічного Гірська. На жаль, доля поселення після середини другої половини XIII ст. невідома, утім, цей район не постраждав на пряму від монгольського вторгнення, оскільки знаходився дещо в стороні від основних маршрутів військ того часу.

Рис. 2. Гірськ та Ключівський монастир на мапі 1772 р.

Згідно ж з писемними даними, вже наприкінці XV –на початку XVI ст., Гірськ нараховував близько 30 будинків, а це значить, що тут проживало близько 150–170 людей. У пізньосередньовічний та ранньомодерний час садиба господарів Гірська знаходилася також на місці старого городища. Саме ж городище згадується в документі 1620 р. окремо від населеного пункту, як таке що належало Борозднам. Загалом така практика, згадувати

укріплені резиденції окремо від населеного пункту була досить розповсюдженою у Великому князівстві Литовському, а подекуди і в Речі Посполитій. Імовірно, за часів Речі Посполитої укріплення були лише “в городищі”, а саме містечко складалося з 50 дворів (Лазаревский, 1888-1983: 434). На наявність тут укріплень, може свідчити і позначка Гірська як фортеці на карті Річчі Занонні 1772 р. (рис. 2) Звісно, що в цей час тут уже укріплень не було, однак ця карта відображає поселенську структуру регіону десь на другу половину XVII – початок XVIII ст., тому можна припустити, що у другій половині XVII ст. тут існували певні фортифікації.

Ще на початку XVIII ст. Гірськ зберігав певну стратегічність на шляху Чернігів-Стародуб, оскільки саме тут у жовтні 1708 р. Меншиков зробив свою тимчасову ставку і вирішував як діяти далі (Павленко, 2017: 49, 96). Однак уже для другої половини XVIII ст. від укріплень лише залишилося старе городище, про що і занотував О. Шафонський: “В нем (Гірську – О.Б.) видна еще несколько древняя замляная крепость” (Шафонський, 1851: 320). Загалом, на городищі і в XVIII ст. продовжувала існувати садиба Борозднів.

Вивчаючи сучасну топографію, можна зробити висновок, що стародавнє сельбище XV–XVI ст. знаходилося на південь від городища вздовж тераси, саме тут можна побачити дві дугоподібні дороги вздовж яких сконцентровано найбільше забудови, а сама забудова і земельні ділянки досить щільні, що якраз характерно ранніх періодів існування міст. То б то, саме поселення перемістилося з півночі від городища на південь (рис. 3). Ця територія займала загальну площу близько 6–7 га. На ній вміщувалося від 30 до 60 дворів (стандартний міський двір Чернігова XVII–XVIII ст. та Любеча складав від 500 до 1500 м кв.). Однак, цей посад XV–XVII ст. так і залишився відкритим поселенням, не отримавши своїх укріплень. Певно, це можна пояснити тим, що чим далі на північ Гетьманщини, то все менше зводилося укріплень. Навіть не усі сотенні центри півночі Чернігівського, а тим паче Стародубського полків мали фортифікації. Починаючи з 1670-х років татарські рейди сюди не доходили, тому вже і не було сенсу будувати багато укріплень.

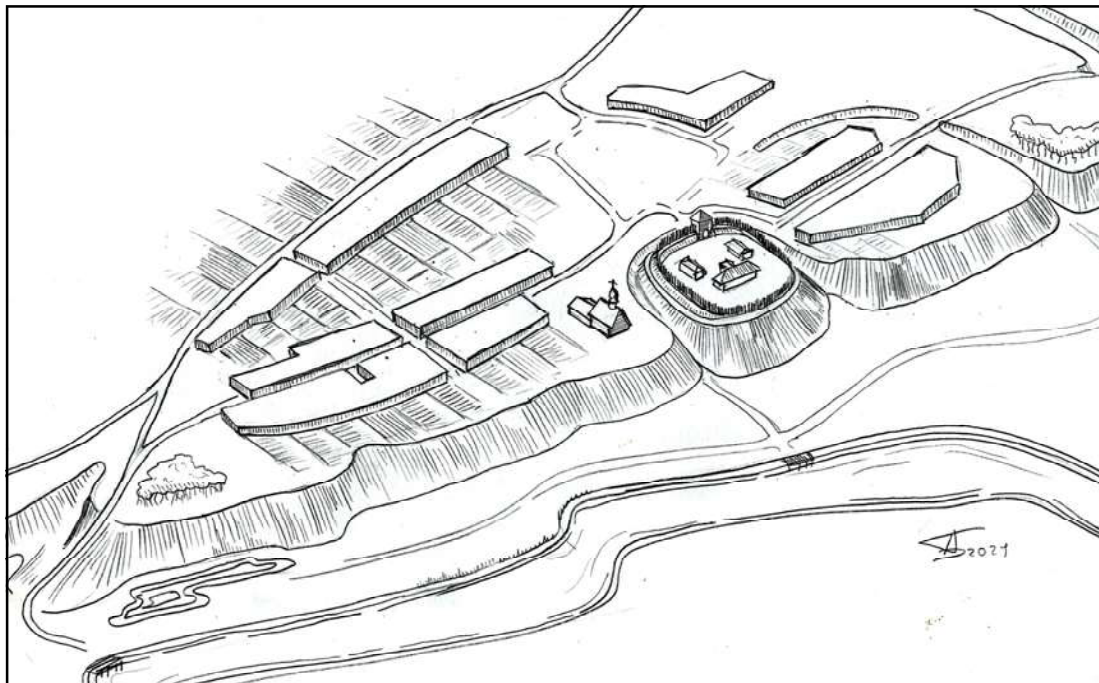

Рис. 3. Варіант реконструкції загального вигляду Гірська станом на першу половину XVII ст.
Малюнок автора

Перед городищем (двором або замком власників) розташовувалася площа, як один з обов'язковим міських атрибутів епохи Середньовіччя та Раннього нового часу. Тут відбувалися у XVIII ст. по понеділках торги, а три рази на рік – ярмарки: на масляну, 9 травня та 14 вересня (Шафонский, 1851, 321). Загалом проведення мінімуму трьох ярмарок на рік, це теж більше міська традиція, в селах навколо ярмарки проводилися зазвичай один раз на рік. Утім уже у середині XIX ст. кількість ярмарок зменшилась до однієї (Списки населенных мест, 1866: 46), що може вказувати на втрату статусності поселення навіть для навколишньої округи. Площа центрального майдану складала близько 0,5–0,6 га. Сьогодні головна площа залишається на своєму місці і продовжує виконувати ті ж самі функції, що і в попередні епохи.

Поряд з городищем і центральною площею знаходилася і церква XIX ст., що згідно з картографічними матеріалами вона тут вже була у середині XIX ст. За документами XVIII ст. є згадка про дві церкви – Миколаївську та Благовіщенську. Якщо припустити, що сучасна Миколаївська церква (1840 року побудови) стоїть на місці своєї попередниці (а це типовий момент), то Благовіщенська церква мала б знаходитися десь в районі площі-городища, або ж поряд з Миколаївською (прикладі співіснування поряд нової і старої або ж холодної і теплої церков на Чернігівщині у XVIII–XIX ст. доволі розповсюджені). Загалом, відомості про Благовіщенську церкву відносяться до середини XVIII ст. (Константинович, 1875: 692) Певно якийсь нетривалий проміжок часу у XIX ст. обидві церкви співіснували: між 1840 та 1859, оскільки уже в 1859 р. в Гірську згадується тільки одна церква – Миколаївська (Списки населенных мест, 1866: 46.). І тут слід також згадати “московского попа никольского”, котрий володів Гірськом на початку XVII ст. Можливо, що якась Миколаївська церква існувала в Гірську ще у XVI ст.

Ще одним показником важливості Гірська, як адміністративного центру, була наявність монастиря. Ключівський монастир не розташовувався безпосередньо в містечку, але знаходився досить поруч за 8 км на північний схід. Це було нормальним явищем для тогочасної Чернігівщини. Наприклад Крупицький монастир під Батурином, Гамаліївський під Шосткою, Домницький під Козельцем та ін. Усі ці монастирі тяжіли до укріпленого адміністративного центру. Так і Ключівський Спасо-Преображенський монастир виконував роль “святині” Гірська, не дарма йому надавали пожалування і Фаші (1634 р.), і Бороздни (1643 та ін), останні підтримували його досить довго та були його ктиторами (Лазаревський, 1888-1893: 435-436). То ж не кожне містечко Чернігівщини, могло похвалитися наявністю поряд повноцінного монастирського комплексу. Монастир також позначений на карті 1772 р. Ключівську обитель було ліквідовано у 1786 р.

Починаючи з кінця XVIII ст. Гірськ почав розростатися територіально, оскільки збільшувалося населення. Тоді, жителі міста, будучи обмежені великим яром від русла р. Тетеві на півдні, почали заселяти території на північ від городища, намагаючись не відходити далеко від краю тераси і води. Тут ми можемо побачити вже більш менш регулярну забудову, але все ж підпорядковану рельєфу. Ця тенденція продовжилася і в XIX та першій половині XX ст., що можна побачити на триверстових картах 1869 р., 1922 р. та картографічних матеріалах середини XX ст.

На сьогодні, для розуміння урбаністичних процесів безпосередньо Гірська, так і загальних для Чернігівщини, можна спробувати виділити фактори, що сприяли його занепаду:

- Топографічна обмеженість та відрізаність території: був, наприклад, відсутній поділ або ж підтерасна забудова (подоли були в Чернігові, Любечі, Батурині та багатьох інших містах та містечках Лівобережжя XVII–XVIII ст.).

- Відсутність родючих ґрунтів навколо Гірська, що б сприяло розвитку сільського господарства. Загалом, навіть сьогодні значну частину територій в радіусі 20 км від Гірська займають ліси і болота. Як згадував О. Шафонський, городи у жителів містечка і навколишніх сіл у XVIII ст. існували лише для задоволення власних потреб.

- Містечко було приватною власністю, що також не сприяло розвитку. Так, на початкових етапах існування середньовічних міст, це зіграло позитивну роль, однак у більш пізній час, такий тип міст себе повністю вичерпав, розвивалися лише урбаністичні центри з певними формами самоврядування. Останнє у Гірську протягом XVII–XVIII ст. було повністю відсутнє.

- Відсутність адміністративних функцій – Гірськ не був ані сотенним, ані згодом – повітовим містечком.

- На сьогодні не вдалося зафіксувати матеріалів, що б вказували на існування цехового виробництва в Гірську протягом XVII–XVIII ст., а населення займалося майже виключно промислами.

- У нас немає жодних даних про те, що Гірськ постраждав під час якихось військових дій або зіткнень протягом XVII–XVIII ст. Тож тут не було одномоментної катастрофи, що б вплинула на гальмування процесів розвитку (як це було з Любечем у 1651 (1654) рр. чи Батурином у 1708 р).

- Демографічне зростання міста кінця XVIII і XIX ст. не було пов'язано безпосередньо з розвитком урбаністичного осередку, це були загальні тенденції по Чернігівській губернії, коли спостерігався демографічний бум.

- В Гірську не було козацького стану, який також мав значний вплив на урбаністичні, політичні та економічні процеси в міських центрах Чернігівщини другої половини XVII–XVIII ст.

- Ліквідація Клюсівського монастиря, також могла певною мірою вплинути на роль місцевого “духовного” осередку мікрорегіону.

На останок, слід коротко звернути увагу на саму “статусність” поселення. Як видно з вищеописаного, Гірськ вперше потрапляє на сторінки документів XVI ст. як село, згодом, в документах XVII – середини XIX ст., він називається то селом, то містечком. Хоча ще у 1859 р. офіційно мав статус містечка (Списки населенных мест, 1866: 45) і лише з другої половини XIX ст. Гірськ остаточно повертається до статусу села. Причина такого дисонансу у назвах криється у самому понятті містечко. На жаль, сьогодні точного визначення, що це за тип населеного пункту не існує. Загалом, дослідники схилиються до думки, що сам термін “містечко” виник ще в XIV ст. на території Великого князівства Литовського, що б розрізняти урбаністичні осередки, що мали одночасно функції як сільських поселень, так і міст. Більшість жителів містечок, переважно займалися сільським господарством або промислами, не мали органів самоврядування, не виступали адміністративними центрами (або ця функція була зведена до мінімуму власної незначної округи) та в більшості своїй були власницькими (Бохан, 2018: 33-42; Города, местечки, замки ВКЛ, 2009: 11). Приблизно такими містечки і залишалися на Чернігівщині у XVII ст. за часів Речі Посполитої та Гетьманщини. Однак, уже з XVIII ст., через активні урбаністичні процеси в регіоні, в цю назву почали вкладати дещо інший сенс. Містечками стали називати поселення, що мали такі міські елементи як фортифікації (але не обов'язково), але незначну кількість населення порівняно із сусідніми містами, проводилися декілька ярмарок на рік, вони слугували центрами обміну для сільської округи, такі собі “малі міста”.

У XIX ст. цей термін ще трансформувався й тепер містечками стали називати поселення або ж ті, що були значними містами раніше, але в процесі еволюції

загальмували свій розвиток і залишилися невеликими, порівняно з урбаністичними центрами, що активно розвивалися, або ж значні сільські, по своїй суті, поселення з адміністративними функціями (центри округ, повітів та ін.). Часом такі містечка навіть отримували регулярне планування, а статус містечка в Російській імперії був “узаконений”. Жителі містечок мали статус міщан, на відміну від жителів сільських поселень. Яскравим прикладом такого містечка може бути сусідня з Гірськом Городня. За радянської доби, цей термін в основному був замінений на “селище міського типу”.

Динаміка населення та домогосподарств Гірська з кінця XV до початку XXI ст.

Рік	Кількість дворів та хат	Населення (точне й імовірне)
Кінець XV ст. (за даними 1527 р.)	30	150-170 осіб (ім.)
1638	50	250 осіб (ім.)
1767	33 двора і 40 хат бездвірних	450 осіб (ім.)
1787	84 двори з 93 хатами	500 осіб (ім.)
1859 (1866)	90	614 осіб (точ.)
1897	211	1238 осіб (точ.)
1922	170	1000-1100 осіб (ім.)
1970	371	1138 осіб (точ.)
1990	----	803 осіб (т)
2001	----	585 осіб (т)

Таким чином, підбиваючи усе вище написане, можна зробити декілька висновків. Поселення Гірськ виникло ще за давньоруської доби і, ймовірно, не припиняло своє існування аж до сьогодення. Такий випадок є досить унікальним для Чернігівщини, оскільки таких поселень можна нарахувати усього близько півтора десятків. З самого початку свого існування воно мало усі задатки стати повноцінним урбаністичним центром: наявність укріплень, стратегічне положення на важливій дорозі Чернігів-Стародуб, центр значної сільської округи, центр релігійної округи (гірській церкві підпорядковувалися декілька сільських церков, а також поряд знаходився Ксюсівський монастир). Певно, що у XV ст. Гірськ став власницьким поселенням, що на перших порах давало йому переваги над сусідніми селами та містечками, але в певний момент це почало дуже гальмувати його розвиток. І уже починаючи з XVIII ст. його почали все частіше вважати селом, хоча ще аж до середини XIX ст. по інерції іноді називали містечком. Історико-урбаністичний аналіз розвитку Гірська показав, що цей населений пункт був яскравим прикладом варіанту урбаністичного розвитку протоміського осередку, що привів еволюцію поселення у “глухий кут” вже у XVIII ст.

Література:

- АОИЮЗР, 1863 – Акты относящиеся к истории южной и западной России. 1657–1659. Санкт-Петербург: Типография П.А. Кулеша, 1863. 294 с.
- Бондар, 2015 – *Бондар О.* Замки та фортеці Чернігово-Сіверщини в XV-XVIII ст.: ілюстрований довідник. Київ: Видавець Філюк О., 2015. 178 с.
- Бохан, 2018 – *Бохан Ю.* Мясэчкі і працэсы урбанізацыі на землях Беларусі у XV-XVII ст.ст. Мінск: Беларуская навука, 2018. 292 с.
- Волкаў, 2020 – *Волкаў М.* Замкі і фартэцыі Радзівілаў на беларускіх землях у XVI – пачатку XVIII ст. Мінск: Беларуская навука, 2020. 215 с.
- Города, местечки, замки ВКЛ, 2009 – Города, местечки замки Великого княжества Литовского: энциклопедия. Минск: Белорус. Энцыкл. імя П. Броўкі. 2009. 312 с.

- Городские поселения, 1865 – Городские поселения в Российской империи. Том 5. Часть 2. Санкт-Петербург: Типография К. Вульфа, 1865.
- ИСОЧЕ, 1874 – Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Книга 6. Чернигов: Земская типография, 1874. 541 с.
- ІМС УРСР, 1972 – Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область. Київ, 1972. 780 с.
- Кондратьев, 2014 – *Кондратьев І.* Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.). Чернігів: Видавець Лозовий В.М. 2014. 384 с.
- Константинович, 1875 – *Константинович Н.* Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Полк Стародубский. Вып. 3. Ч. 2. Чернигов: Губернская типография, 1875. 857 с.
- Кулаковский, 2006 – *Кулаковский П.* Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618–1648 рр. Київ: “Темпора”, 2006. 496 с.
- Лазаревский, 1888-1893 – *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Т.1. Полк Стародубский. Киев: Типография К.Н. Милевского, 1888-1893. 470 с.
- Павленко, 2017 – *Павленко С.* Військо Карла XII на півночі України. Київ: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2017. 512 с.
- Присяга, 2017. – Присяга Стародубського полку 1718 р. Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2017. 304 с.
- Рибчинський, 2021 – *Рибчинський Ю.* Безуспішні міста Барської околиці: Ялтушків, Межирів, Поросьяків, Марянівка, Барок та Берлінці // Current issues in research, conservation and restoration of historic fortifications. Number 14. Chelm-Lviv, 2021. С. 122-131.
- Русина, 1998 – *Русина О.* Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. Київ, 1998. 243 с.
- Списки населенных мест, 1866 – Списки населенных мест Российской империи, составленные и издаваемые центральным статистическим комитетом министерства внутренних дел. Черниговская губерния. Санкт-Петербург, 1866. 133 с.
- Уварова, 1906 – *Уварова П.* Городища и курганы. Выборка из дел Черниговского статистического комитета общества Нестора-летописца и архива гр. П.С. Уваровой // Труды Московского ПК по устройству XIV AC. М., 1906. Вып. 1.
- Універсали, 1998 – Універсали Богдана Хмельницького 1648 – 1657 рр. Київ: Видавничий дім “Альтернативи”, 1998. 416 с.
- Шафонский, 1851 – *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание. К., 1851. 697 с.

References:

- AOIYUZR, 1863 – Akty otnosyashchiesya k istorii yuzhnoy i zapadnoy Rossii. 1657–1659 [Acts relating to the history of southern and western Russia. 1657–1659]. Sankt-Pereburg: Tipografiya P.A. Kulesha, 1863. 294 s. [in Russian]
- Bondar, 2015 – *Bondar O.* Zamky ta fortetsi Chernihovo-Sivershchyny v XV-XVIII st.: ilyustrovanyy dovidnyk [Castles and fortresses of Chernihiv-Sivershechyna in the XV-XVIII centuries: illustrated guide]. Kyiv: Vydavets Filyuk O., 2015. 178 s. [in Ukrainian]
- Bochan, 2018 – *Bochan J.U.* Miastechki i pracesy urbanizacyi na ziemliach Bielarusi u XV-XVII ctst. [Towns and processes of urbanization in the lands of Belarus in the XV-XVII centuries]. Minsk: Bielaruskaja navuka, 2018. 292 s. [in Belarusian]
- Volkam, 2020 – *Volkam M.* Zamki i fartecyi Radzivilam na bielaruskich ziemliach u XVI – paiatku XVIII ct. [Castles and fortifications of the Radziwills in the Belarusian lands in the XVI – early XVIII centuries]. Minsk: Bielaruskaja navuka, 2020. 215 s. [in Belarusian]
- Goroda, mestechki, zamki VKL, 2009 – Goroda, mestechki zamki Velikogo knyazhestva Litovskogo: entsiklopediya [Cities, towns, castles of the Grand Duchy of Lithuania: encyclopedia]. Minsk: Belarus. Entsycl. nmya P. Broukh. 2009. 312 s. [in Russian]
- Gorodskiy poseleniya, 1865 – Gorodskiy poseleniya v Rossiyskoy imperii [Urban settlements in the Russian Empire]. Tom 5. Chast' 2. Sankt-Pererburg: Tipografiya K. Vul'fa, 1865 [in Russian]
- ISOCHЕ, 1874 – Istoriko-statisticheskoye opisaniye Chernigovskoy yeparkhii [Historical and statistical description of the Chernihiv diocese]. Kniga 6. Chernigov: Zemskaya tipografiya, 1874. 541 s. [in Russian]
- ІМС УРСР, 1972 – Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область [History of cities and villages of the USSR. Chernihiv region]. Kyiv, 1972. 780 s. [in Ukrainian]
- Kondratyev, 2014 – *Kondratyev I.* Lyubetske starostvo (XVI – seredyna XVII ct.) [Lyubetske Starostvo (XVI – mid-XVII centuries)]. Chernihiv: Vydavets Lozovyy V.M. 2014. 384 s. [in Ukrainian]
- Konstantinovich, 1875 – *Konstantinovich N.* Obozreniye Rummyantsevskoy opisi Malorossii. Polk Starodubskiy [Review of the Rummyantsev inventory of Little Russia. Regiment Starodubsky]. Vyp. 3. CH. 2. Chernigov: Gubernskaya tipografiya, 1875. 857 s. [in Russian]
- Kulakovskyy, 2006 – *Kulakovskyy P.* Chernihovo-Sivershchyna u skladi Rechi Pospolytoyi. 1618–1648 rr. [Chernihiv-Sivershechyna as a part of the Commonwealth. 1618–1648]. Kyiv: “Tempora”, 2006. 496 s. [in Ukrainian]
- Lazarevskiy, 1888-1893 – *Lazarevskiy A.* Opisaniye staroy Malorossii. Materialy dlya istorii zaseleniya, zemlevladieniya i upravleniya. T.1. Polk Starodubskiy [Description of old Little Russia. Materials for the history of

settlement, land ownership and management. T.1. Regiment Starodubsky]. Kyiv: Tipografiya K.N. Milevskogo, 1888-1893. 470 s. [in Russian]

Pavlenko, 2017 – *Pavlenko S.* Viysko Karla XII na pivnochi Ukrayiny [The army of Charles XII in the north of Ukraine]. Kyiv: Vydavnychyy dim “Kyievo-Mohylyanska akademiya”, 2017. 512 s. [in Ukrainian]

Prysyaha, 2017. – *Prysyaha Starodubs'koho polku 1718 r.* [Oath of the Starodub Regiment 1718]. Chernihiv: Vydavets' Lozovyy V.M., 2017. 304 s. [in Ukrainian]

Rybchynskyy, 2021 – *Rybchynskyy Yu.* Bezuspishni mista Bars'koyi okolytsi: Yaltushkiv, Mezhyriv, Porosyatkiv, Maryanivka, Barok ta Berlyntsi [Unsuccessful cities of Bar suburbs: Yaltushkiv, Mezhyriv, Porosyatkiv, Maryanivka, Baroque and Berlyntsi] // Current issues in research, conservation and restoration of historic fortifications. Number 14. Chelm-Lviv, 2021. С. 122-131. [in Ukrainian]

Rusyna, 1998 – *Rusyna O.* Sivers'ka zemlya u skladi Velykoho knyazivstva Lytovs'koho [Seversky land as part of the Grand Duchy of Lithuania]. Kyiv, 1998. 243 s. [in Ukrainian]

Spiski naselennykh mest, 1866 – *Spiski naselennykh mest Rossiyskoy imperii, sostavlennyye i izdavayemye tsentral'nym statisticheskim komitetom ministerstva vnutrennikh del. Chernigovskaya guberniya* [Lists of populated places in the Russian Empire compiled and published by the Central Statistical Committee of the Ministry of the Interior. Chernigov province]. Sankt-Peterburg, 1866. 133 s. [in Russian]

Uvarova, 1906 – *Uvarova P.* Gorodishcha i kurgany. Vyborka iz del Chernigovskogo statisticheskogo komiteta obshchestva Nestora-letopistsa i arkhiva gr. P.S. Uvarovoy [Settlements and burial mounds. Selection from the files of the Chernigov Statistical Committee of the Society of Nestor the Chronicler and the archive of Countess P.S. Uvarova] // *Trudy Moskovskogo PK po ustroystvu XIV AS. M., 1906. Vyp. 1.* [in Russian]

Universal, 1998 – *Universal Bohdana Khmelnyts'koho 1648 – 1657 rr.* [Universals of Bohdan Khmelnytsky 1648 – 1657]. Kyiv: Vydavnychyy dim “Alternatyvy”, 1998. 416 s. [in Ukrainian]

Shafonskiy, 1851 – *Shafonskiy A.* Chernigovskogo namestnichestva topograficheskoye opisaniye [Chernihiv governorship topographic description]. Kyiv, 1851. 697 s. [in Russian]

Отримано 20.04.2022

doi.org/10.21272/shaj.2022.i38.p.17

YEVHEN M. OSADCHYI¹, SERHII I. DEGTYAREV²

¹Institute of Applied Physics of the National Academy of Sciences of Ukraine

²Sumy State University (Ukraine); Cherkas Global University (International Network Center for Fundamental and Applied Research) (USA)

CHRONICLE CITY OF KHOTEN

Abstract. The article discusses issues related to the localization of the chronicle city of Khoten and the eponymous volost of the Putivl district in the second half of the 13th – 16th centuries. To resolve this issue, a number of written and archaeological sources are used to determine the approximate boundaries of the Khoten volost. For the first time the name of the city of Khoten is found in the chronicles in the XIV century. This settlement is mentioned among the cities located on the Sula River. Later, Khoten was mentioned in the documents of the Crimean Khanate and the Grand Duchy of Lithuania. Unfortunately, these documents do not give an exact answer where exactly Khoten was located. Since the end of the 19th century, historians have localized the chronicle city of Khoten on the territory of the village of the same name in the Sumy region. However, archaeological prospecting did not reveal the remains of an ancient settlement there. In the documents of the 16th century, there is a clarification of the location of the Khoten volost, which was located between the rivers Psel and Khorol. Analysis of the fortified hillforts of this region, outlined by the boundaries of the volost, makes it possible to identify some that meet the criteria of the ancient Russian annalistic city. This is a hillfort in the village of Knyshovka and the town of Gadyach, Poltava region. They have an area of about 1.5 hectares. Knyshovka hillfort has a dating corresponding to the chronicle data and confirmed by archaeological research. The hillfort in the city of Gadyach was built before 1626, but it has no dating according to the data of archaeological research. An analysis of the location and features of these two hillforts suggests that the remains of the ancient Russian chronicle city of Khoten may be a hillfort in the city of Gadyach.

Keywords: the chronicle city of Khoten, the Grand Duchy of Lithuania, hillfort, XIII – XVI centuries.

Citation. Osadchyi Ye.M., Degtyarev S.I. Chronicle city of Khoten. *Sumskiy istoriko-arkhivnyy zhurnal* [Sumy historical and archival journal]. №XXXVIII. 2022. Pp. 17-26. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2022.i38.p.17

ОСАДЧИЙ Є.М.¹, ДЕГТЯРЬОВ С.І.²

¹Інститут прикладної фізики НАН України (Україна)

²Сумський державний університет (Україна); Черкаський глобальний університет (Міжнародний мережевий центр фундаментальних і прикладних досліджень) (США)

ЛІТОПИСНЕ МІСТО ХОТЕНЬ

Анотація. У статті розглядаються питання локалізації літописного міста Хотень, яке традиційно розміщували на території однойменного села у Сумській області. Археологічні розвідки на території села не виявили решток городища або археологічного комплексу, яке можна було б ототожнити з літописним містом. Натомість документи московського походження вказують на розташування Хотенської волості у межах річки Псла та Хоролу. У вказаному регіоні є два городища, які відповідають критеріям літописного міста. Це городища у селі Книшівка та місті Гадяч. Вони мають площу близько 1,5 га та збудовані до монгольської навали. Аналіз матеріалів Книшівського городища дозволяє віднести його до категорії рядових населених пунктів золотоординського часу. Городище в м. Гадяч завдяки своєму географічному

розташуванню більше відповідає вимогам до літописного міста, але там археологічні дослідження не проводилися.

Ключові слова: літописне місто Хотень, Велике князівство Литовське, городище, XIII – XVI ст.

Цитування. Осадчий Є.М., Дегтярьов С.І. Літописне місто Хотень // Сумський історико-архівний журнал. №XXXVIII. 2022. С.17-26. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2022.i38.p.17

Невеликі населені пункти середньої течії Псла не дуже часто згадуються у давньоруських літописах. Єдиним містом цього регіону, яке потрапило на їх сторінки, є Голтова (Голтав, Голтва) (Літопис Руський, 1989: 167). Решта населених пунктів зустрічаються вже у пізніших документах. Найбільше міст перелічено в “Списке русских городов дальних и ближних”. Літописне місто Хотень, як і більшість невеликих населених пунктів Сіверської землі, відоме за згадками у актових документах тих часів, коли вони вже перестали існувати. Це стало однією з причин того, що їх розташування визначити досить складно, а в процесі локалізації часто доводиться аналізувати значну кількість писемних джерел – давньоруських, польсько-литовських та московських.

Найбільш рання згадка про місто Хотень відноситься до кінця XIV ст. Саме цим часом М.М. Тихомиров датує створення “Списку...”. Документ цікавий тим, що міста вперше розташовані у певному географічному та адміністративному порядку. Попри значні помилки, проаналізовані М.М. Тихомировим, “Список...” на сьогодні є одним із важливих джерел для локалізації міст давньоруського часу. У ньому Хотень значиться у переліку міст Київських та розташований останнім у списку на р. Сула. Щоправда в самому тексті назва згадана поруч з річкою Псел, що може бути помилкою при копіюванні більш раннього тексту (ПСРЛ. Т.7: 240; Тихомиров, 1952: 214-223).

Наступний блок документів відноситься до періоду, коли Київська земля входила до складу Великого князівства Литовського та королівства Польського. У них фігурує вже Хотенська волость. Територіальне формування волостей у незаселених регіонах Великого князівства Литовського відбувалося навколо певного орієнтиру. Зазвичай ними були городища – залишки давньоруських міст. Сьогодні важко зрозуміти якими критеріями користувалися для формування волостей. Але їх назви часто збігаються з містами, переліченими у “Списку...”. У 1472 р. Великим князем Литовським і королем Польським Казимиром IV був виданий королівський привілей на річне користування Хотенською волостью боярину Сеньці Романовичу, а після нього Вороні Івашку (Lietuvos Metrika, 2004: 16). Виходячи зі стислості документу така практика існувала не один рік, а розташування Хотенської волості не викликало запитань ні у королівській адміністрації, ні у бояр. Підтвердженням цього є дарча грамота путивльського намісника Богдана Глинського Київському Пустинному монастирю, датована 1500 р. У документі згадується сотник Хотенської волості Некраша, який виступив одним зі свідків передачі власності монастирю (АЗР. Т.1, 1846: 220). На початку XVI ст. сотник – керівник невеликої адміністративної одиниці у Великому князівстві Литовському. На відміну від бояр, які отримували певні території в річне користування, сотник був закріплений за певною волостью для контролю збору податей, що має на увазі наявність певної кількості населення, що проживає в цій місцевості.

В документах кримського походження також є згадки про міста, що згадуються в “Списке...”. В ярликах кримських ханів Менглі-Гірея та Сагіп-Гірея Хотень згадується наступним за Путивльською землею, серед міст, розташованих на Пслі, Сулі та Ворсклі в межах колишнього Путивльського князівства. Ці документи складені в 1506/1507 і 1540 роках, але це традиція більш давнього листування і в ньому є посилання на часи хана

Хачжі-Гірея, який правив наприкінці XIV – першій половині XV ст. У цих текстах назва міста Хотень згадується востаннє (АЗР. Т. 2, 1848: 4, 362).

Надалі Хотенська волость зустрічається, переважно, у документах московського діловодства. Певну ясність у розташуванні Хотенської волості дають витяги зі статейного списку посольства Павла Волка 1592 – 1593 рр. У ньому містяться так звані “обидные грамоты” в яких перераховувалися конфлікти з польською стороною та збитки, яких зазнали московські піддані. В одній із грамот, написаній від імені царя Федора Івановича королю Сигізмунду І з перерахуванням “задоров и обид”, які мали місце “в перемирное время” є дані про те, що князь Олександр Вишневецький збудував острог на Лубенському городищі і збирається забудовувати Прилуцьке. Серед збитків, завданих московській стороні внаслідок цих дій, вказувалася “запустошена Хотенская волость по Пслу да по Хоролу” (Анпилогов, 1967: 73).

Найбільш інформативним документом, що містить точні межі волостей, можна вважати “Путивльскую оброчную писцовую книгу” 1628 – 1629 рр. У ній містяться дані про бортні угіддя путивлян з прив’язкою їх до певного річкового басейну. На жаль, це джерело опубліковане лише частково, що не дозволяє використовувати його в даній роботі належним чином.

Історія вивчення літописних міст із “Списка...” триває вже понад сто років. Одним з перших дослідників, який займався цією проблематикою, був М.К. Любавський. Ним проаналізовано блок польсько-литовських документів та запропоновано варіант локалізації Хотеня в однойменному селі Харківської губернії. Розташування цього літописного міста на Пслі дещо суперечить розташуванню його на Сулі (у тексті “Списка...”), хоча О.В. Русіна у цьому випадку погодилася з висновками М.К. Любавського (Любавський, 1892: 246; Русіна, 1998: 128-129).

Дослідженню території межиріччя Сули та Орелі у другій половині XIII – XIV ст. присвячено колективну монографію “Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепоного Лівобережжя”. Авторами детально проаналізовано широке коло джерел, як письмових так і археологічних. Узагальнююча карта з нанесеними літописними містами та населеними пунктами в басейнах Сули та Ворскли актуальна і сьогодні, проте пам’ятники цього періоду в середній течії Псла відсутні, за винятком Красногірського Миколаївського монастиря біля Гадяча, заснування якого відносять до 1442 р. У роботі розглядаються питання локалізації цілої низки літописних населених пунктів із “Списка...”, проте Хотень серед них відсутній (Супруненко та ін., 2004: 6, рис. 1).

Розглянемо варіант розташування міста Хотень на території однойменного села Сумської області. Для локалізації цього населеного пункту необхідно, щоб збіглося розташування Хотенської волості з даними археологічних досліджень. Сьогодні на Пслі відносно точно визначені межі кількох волостей – Мужецької, Желватської та Городецької. Публікація фрагменту “Путивльской оброчной писцовой книги” 1628 – 1629 рр. дозволило з великою ймовірністю визначити межі Желватської волості (Астахіна, 1994: 111-126). Село Хотінь розташоване якраз у її центрі. Одним із головних аргументів для ототожнення літописного міста з однойменним селом є співзвучність назв. Документ початку XVIII ст., процитований архієпископом Філаретом, вносить ясність у це питання. За царською грамотою від 24 квітня 1704 р. сумському полковнику Андрію Кондратьєву було подаровано “... на кринице Хочуне село Новая слобода, а в нём церковь верховных Апостолов Петра и Павла, да двор его полковников, да мельница, черкас вольных людей 50 человек, а земля по урочищам” (Філарет, 1857: 395-396). Документ вказує, що первісна назва урочища “Хочун” була змінена українськими переселенцями на більш їм звичну “Хотінь”. Подібні

зміни назв річок та урочищ підтверджуються документами XVII ст. (Суровица – Сироватка, Барожба – Ворожба, Пездрик – Бездрик та ін.). Археологічні розвідки на території та навколо села Хотінь не виявили там поселень чи городища часів Київської Русі. Таким чином, географічне розташування в межах іншої волості та відсутність археологічних матеріалів є підставою для виключення села Хотінь Сумської області з місць можливого розташування однойменного літописного міста.

Для локалізації літописного міста Хотень важливим є з'ясування розташування Хотенської волості. В.В. Приймак, виходячи з матеріалів, опублікованих Г.Н. Анпіловим, розташовує Хотенську волость на р. Псел (Приймак, 2006: 117). Уточнення в “Статейном списке” 1592-1593 рр. дає можливість орієнтовно окреслити її межі. Вже згадані волості – Желватська та Городецька мають досить чітко окреслені кордони. Південною межею Желватської волості є верхів'я річки Ворожба (Осадчий, 2020: 15, рис. 1). Нижче за течією Псла розташовувалася Городецька волость. Її межі допомагає визначити інший документ середини XVII ст., саме “Копия строенной книги города Каменный”. Після будівництва Кам'яного острогу було визначено межі нового повіту. На півночі кордон доходив до Заводицького городища та Романового перевозу на Пслі і збігався з кордоном сусідньої Желватської волості (Дегтярьов, Осадчий, 2020: 88, 99, 100). Розташування Романового перевозу встановлено за даними письмових та археологічних джерел. Він знаходився поряд зі Шпилівським археологічним комплексом (Осадчий, 2021: 87-91). Південна межа волості знаходилася в кількох верстах на південь від Кам'яного городища, а її проходження було визначено міждержавною комісією у середині XVII ст. і закріплено “Межевыми книгами границ города Путивля и городищ Чернигова и Черкас” 1647 р. (Холмогоров, 1885: 1-11). Таким чином, можна припустити, що новий Каменівський повіт повторював контури більш ранньої Городецької волості.

Отже, на сьогодні встановлено місце розташування трьох волостей Путивльського повіту на річці Псел наприкінці XVI – першій половині XVII ст., а саме – Мужецької, Желватської та Городецької. Хотенська волость знаходилася на південь від Городецької, між Пслом і Хоролом. Північна межа волості визначалася межею із Городецькою, східна та західна проходили в районі річок Псел та Хорол. З'ясувати точно південну межу волості без тексту “Путивльской оброчной писцовой книги” неможливо. Виходячи з того, що місто Миргород було засноване вже на коронних землях у XVI ст., можна припустити, що вона могла проходити північніше лінії Лубни-Миргород-Опішня.

В окреслених межах Хотенської волості є кілька пам'яток археології, що існували у XII – XIII ст. Усі вони розташовані компактною групою на правому березі річки Псел і згадуються в “Книге Большому Чертежу”. У тексті йде їх перерахування з півдня на північ. Південне, “Старое городище”, розташоване за 10 верст від Миргорода. “Старое”, ймовірно, спотворена назва “Сарское”, знаходиться на північ від Миргорода, але відстань до нього вказана не зовсім вірно – 10 верст замість 19. Вище “Старого” розташоване “Новое”. До нього відстань зазначено більш точно, що дозволяє чітко їх співвіднести. Вище за течією від “Нового городища” розташоване “Гадское”. До нього вказано відстань 10 верст або 21,6 км (КБЧ, 1950: 109, 186). Тут складно визначити, яке саме з городищ можна співвідносити з “Гадским”. Найближчим від “Нового” є невелике укріплення у с. Броварки, але до нього відстань всього 4 км, що не відповідає зазначеній відстані. Далі розташоване городище у с. Книшівка. Відстань до нього за течією Псла близько 11 км, що так само наполовину менше. І, нарешті, Кам'яне городище, розташоване саме за 10 верст. Однак Кам'яне городище було добре відоме під цим ім'ям як московській, так і польській стороні, тому слід визнати, що вказані відстані є відносними.

Розглянемо городища, згадані у тексті “Книги Большому Чертежу”. Два з них мають невелику площу (Броварки – 0,18 га, Сари – 0,016 га). Їх культурний шар містить переважно роменську кераміку та в невеликих кількостях давньоруську (Кучера, Сухобоков, 1971: 27-29). Ці невеликі укріплення не відповідають критеріям літописного міста, тому виключаються зі списку претендентів.

Два інших городища найбільш підходять за своїми розмірами. Перше – городище у с. Книшівка. Воно розташоване на мисі правого корінного берега р. Псел. Виявлено І.І. Ляпушкіним у 1947 р. і датовано слов'яно-руським періодом. Ним зафіксовано напільні укріплення городища, відображені на схематичному плані (Ляпушкин, 1961: 261, рис. 111). 1971 пам'ятку обстежено археологічною експедицією під керівництвом М.П. Кучери та О.В. Сухобокова. Вони зафіксували руйнацію напільних укріплень городища. На ораній поверхні городища виявлено численні фрагменти ліпної кераміки роменської культури та поодинокі фрагменти давньоруської (Кучера, Сухобоков: 1971: 26-27). Під час археологічних розкопок Книшівського городища раннього залізного віку пам'ятка оглядалася П.Я. Гавришем. У 2009 р. городище досліджувалося В.В. Шерстюком (Шерстюк, Мироненко, 2010: 374). Ним зафіксовано значне руйнування напільних укріплень і виявлено ескарп, що непогано зберігся. Він знаходиться у східній частині мису, про що в попередніх описах пам'ятки не згадувалося. Зібрана колекція керамічного матеріалу містить фрагменти другої половини XIII – XIV ст.

Городище має розміри 200x75 м та площу близько 1,5 га. З напільної сторони мало досить потужні укріплення – вал заввишки до 4 м і рів глибиною 2 м. Сучасні виміри дещо відрізняються від наведених попередніми дослідниками. Опис городища 1971 р. дозволяє визначити місце розташування укріплень. Вал та рів знаходилися у найвужчому місці мису. З напільної сторони розташовувався посад, захищений з обох боків схилами балок. Сьогодні на його місці розташований спортивний майданчик. Культурний шар городища та посаду містить переважно матеріали роменської культури, тоді як кераміка XII – XIV ст. поодинокі. Значні розміри городища пояснюються тим, що воно було побудовано ранньому залізному віці, а пізніше використано сіверянами і давньоруським населенням.

Друге городище розташоване у південно-західній частині міста Гадяч. Воно займає мис правого берега р. Псел при впадінні в нього р. Грунь. Мис витягнутої форми, що зумовило конфігурацію городища. З плато корінного берега він з'єднується довгим і вузьким, шириною до 15 м, перешийком.

Укріплення городища сильно постраждали від пізніших перебудов. На сьогодні збереглися залишки ескарпу у південній та західній частинах городища. Перші дані про городище опубліковано О.Ф. Шафонським (Шафонский, 1851: 625, 628). Він застав цілими укріплення замку та описував їх як складову частину Гадяцької фортеці. Л.В. Падалка, описуючи пам'ятки археології середньої течії Псла пише, що “находящиеся ниже по р. Пслу древние ограждения “Гацкаго” следует отличать от укрепленный нынешнего Гадяча, выше которого по р. Пслу наблюдаются остатки древнего укрепления круглой формы”, чим заплутав ситуацію з локалізацією цієї пам'ятки. З цього повідомлення виходить, що “Гацкое городище” розташоване в Броварках, якраз між городищами у Книшівці та Гадячі (Падалка, 1905: 191). Цю думку підтримує і В.В. Шерстюк (Шерстюк, 2013: 60). На початку XX ст. В.Г. Ляскоронським було оглянуто городища середньої течії річки Псел. Дослідник бачив рештки укріплень на Замковій горі в Гадячі та склав план і опис пам'ятника. Він наводить його розміри – 120-100 x 50-40 сажнів із залишками валів по периметру.

На жаль, дослідник обмежився лише візуальним оглядом та не проводив зборів археологічного матеріалу (Ляскоронский, 1907: 166-167).

Надалі увагу дослідників привертала фортеця полкового міста Гадяч, а укріплення городища поступово руйнувалися приватною забудовою. 2005 р. П.М. Кулаковським публікуються архівні матеріали, пов'язані з колонізацією прикордонних територій між Річчю Посполитою та Московським царством. Вони досить докладно описують процес заселення “Нового” и “Сарского” городищ та заснування міста Гадяч (Кулаковский, 2006: 312-314, 320, 322).

У 2022 р. Є.М. Осадчим та Ю.М. Берестом було оглянуто городище, розташоване на вул. Замкова у м. Гадяч Знято новий топографічний план, який дозволив уточнити розміри та топографію археологічної пам'ятки. Опис топографії подібний до того, що навів В.Г. Ляскоронський. Ширина городища теж загалом збігається і становить 60 – 40 м. У зв'язку з тим, що напільні укріплення повністю зруйновані, слід орієнтуватися на особливості рельєфу та план початку ХХ ст. Вимірювання вказують, що розміри городища становлять 270 x 60-40 м, що дещо відрізняється від даних В.Г. Ляскоронського. Орієнтовна площа городища становить 1,7 га.

Наприкінці спробуємо локалізувати Хотенську волость XIV – XVI ст. та розглянути варіанти локалізації літописного міста Хотень. Виходячи з актових документів Хотенська волость розташовувалась на Пслі та Хоролі. Її північний кордон проходив південніше Кам'яного городища. Західна та східна формувалися басейнами Псла та Хоролу. Точно встановити її південний кордон поки що неможливо.

Археологічні знахідки XII – XIV ст. в орієнтовних межах Хотенської волості знайдено на кількох археологічних пам'ятках. На городищі у с. Книшівка виявлено фрагменти гончарної кераміки другої половини XIII – XIV ст. Цікавими є знахідки хреста-енколпіона та двох натільних ікон у валу городища Кам'яне. Вони виявлені в попелястому шарі відразу під дереном. Це свідчить про те, що речі було втрачено вже після того, як дерев'яні укріплення зруйнувалися. Автор розкопок, О.В. Сухобоков, хрест і одну з іконок датує XII – другою половиною XIII ст., у той час як у датуванні другої іконки залишив питання відкритим, навівши як аналогію кам'яний хрест 1415 року (Сухобоков, Юренко, 1999: 53-56, рис. 1). Пізніше, у монографії “Земля незнаема”, присвяченій дослідженню археологічного комплексу у с. Кам'яне, датування знахідок було дещо скориговано – друга половина XII – перша половина XIII ст. (Сухобоков, 2016: 49, рис. 22). З присутністю осілого населення в районі сучасного міста Гадяч пов'язана легенда про заснування Красногірського Свято-Миколаївського монастиря у 1442 (Зверинский, 1892: 190).

Після погрому монголами земель Лівобережжя Дніпра більшість великих міст було зруйновано, але частина населення залишилася і продовжували існувати невеликі сільські поселення. Територія міжріччя Псла та Хоролу у другій половині XIII ст. входила до складу Золотої Орди, а Кримські хани, як її спадкоємці, часто згадували ці землі у своїх жалуваних грамотах: “...напоминаем вам, что великий царь, дядя наш, и великий царь Ачжи-Гирей, отец наш одарили Великого князя Витовта Киевом прежде всего, а так же и другими многочисленными землями начиная от Киева по Днепру до устья...” писав Кримський хан Менглі-Гірей Сигізмунду I (АЗР. Т.2: 4). З середини XIV ст. Хотенська волость віддавалася на ріку користування житомирським боярам. Така практика була поширена для слабозаселених територіях Дніпровського Лівобережжя у XIV – XV ст. Наприкінці XV ст. волость навіть мала власного сотника, що збирав податі з населення та ухоронників. Волості Путивльського повіту приносили чималий дохід їхнім власникам, про що в листі до Сигізмунда I писали бояри Київської землі (Сборник, 1916: 8). На

початку XVI ст. Хотенська волость опинилася у складі Московського царства, але була розташована далеко від населених районів Путивльського повіту. Тут сезонно перебували переважно промисловики – рибалки, бортники, мисливці.

Наприкінці XVI ст. землі Лівобережжя Дніпра входять у сферу колонізаторських інтересів знатних шляхетських та князівських родів Речі Посполитої. У регіоні будуються кілька укріплених міст – Миргород, Лубни та Пирятин. Це призвело до того, що українські козаки та дрібна шляхта, спираючись на підтримку місцевих магнатів, витіснили московських промисловиків, а території Хотенської волості фактично увійшли до складу Речі Посполитої. Заснування у 20-х роках XVII ст. Сар та Гадяча остаточно вивело ці землі зі складу Путивльського повіту, що було закріплено наступним встановленням нового кордону між двома державами поблизу Кам'яного городища.

Розташування літописного міста Хотень у межах однойменної волості має спиратися перш за все на аналіз археологічних матеріалів. Розглянуті городища повинні задовольняти вимогам, що висуваються до літописного міста – датуючий матеріал, площа укріплень та наявність укріпленого посаду. На сьогодні можна стверджувати, що два городища відповідають окремим вимогам. Площа укріплень Гадяцького та Книшівського городищ становить 1,5 – 1,7 га, що цілком відповідає згаданим параметрам. Встановити наявність укріплених посадів в обох випадках важко через щільну сучасну забудову. Датування Книшівського городища базується на даних археологічних розвідок та достовірно містить матеріали XII – XIV ст., що відповідає датам письмових джерел. Проте незначна насиченість культурного шару матеріалами цього періоду не дозволяє розглядати пам'ятку як літописне місто.

Датування городища в Гадяч базується на документах XVII ст., а будівництво козацького замку і сучасна забудова не дозволяють чітко виділити укріплення давньоруського часу. У той же час вигідне географічне розташування дає можливість припустити розташування літописного міста Хотень саме тут, хоча остаточне вирішення цього питання можливе після проведення археологічних досліджень на території городища та публікації повного тексту “Путивльської оброчної книги” 1628-1629 рр.

Література:

АЗР. Т.1, 1846 – Акты, относящиеся к истории Западной России собранные и изданные Археографической комиссией. Том первый. 1340-1506. СПб.: В типографии II отделения собственной Е.И.В. Канцелярии, 1846. 375 с.

АЗР. Т. 2, 1848 – Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Том второй. 1506-1544. СПб: В типографии II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1848. 440 с.

Анпилогов, 1967 – *Анпилогов Г.Н.* Новые документы о России конца XVI – начала XVII в. М.: МГУ, 1967. 542 с.

Астахина, 1994 – Путивльская писцовая книга 1628-1629 гг. / публ. и комм. Л. Астахиной // *Paleoslavica*. Cambridge. 1994. Vol. 2. Pp. 111-126.

Дегтярьов, Осадчий, 2020 – *Дегтярьов С.І., Осадчий Є.М.* Копія “Строенної книги” острогу Кам'яного 1651 р. Київ-Суми: ЦП НАН України і УТОПІК, 2020. 119 с.

Зверинский, 1892 – *Зверинский В.В.* Материалы для историко-топографического исследования о православных монастырях в Российской империи. Монастыри по штатам 1764, 1786 и 1795 гг. СПб.: Типография В. Безобразова и Ко., 1892. Т. II. 620 с.

КБЧ, 1950 – Книга Большому чертежу / Под ред. К.Н. Сербиной. М.: Изд. Академии наук СССР, 1950. 229 с.

Коротя, Осадчий, 2018 – *Коротя О.В., Осадчий Є.М.* Дослідження пам'яток роменсько-давньоруського часу Середнього Псла // *Старожитності Лівобережжя Дніпра: збірник наукових праць*. Київ-Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК; ІКЗ “Більськ”, 2018. С. 252-267.

Кулаковський, 2006 – *Кулаковський П.* Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648). К., 2006. 496 с.

Кучера, Сухобоков, 1971 – *Кучера М.П., Сухобоков О.В.* Звіт про роботу Лівобережного розвідзагону Інституту археології АН УРСР за 1971 р. // Науковий архів Інституту археології Національної Академії наук України. 1971/17а. 75 с., 11 рис.

Літопис Руський, 1989 – *Літопис руський*. К.: Дніпро, 1989. XVI, 591 с.

Любавский, 1892 – *Любавский М.* Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. М.: Университетская типография, 1892. 998 с.

Ляпушкин, 1961 – *Ляпушкин И.И.* Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа. Археологические разыскания о времени заселения Левобережья славянами // Материалы и исследования по археологии СССР. 104. М., Л.: Изд. АН СССР, 1961. 381 с.

Ляскоронский, 1907 – *Ляскоронский В.* Городища, курганы и длинные (змиевы) валы по течению рр. Псла и Ворсклы // Труды Тринадцатого Археологического съезда в Екатеринославе. М.: Типография Лисснера и Собко, 1907. Т.1. С. 159-198.

Осадчий, 2020 – *Осадчий Е.Н.* Летописный город Жолваж // *Filo Ariadne*. 2020. № 4. С. 12-22.

Осадчий, 2021 – *Осадчий С.М.* Романів перевіз на Пслі в контексті вивчення шляхів сполучення Південної Сіверщини // Суспільно-політичні процеси в Україні та світі: історія, проблеми, перспективи: матер. VIII Всеукр. наук.-практ. конф. Суми: Сумський державний університет, 2021. С. 87-91.

Падалка, 1905 – *Падалка Л.* О древних городках и насыпных валах на территории нынешней Полтавской губернии // Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии. Выпуск первый. Полтава: Электрическая Типо-литография П.А. Дохмана, 1905. С. 155-214.

Приймак, 2006 – *Приймак В.В.* Територія і склад Путивльського повіту кінця XVI ст. // Дизайн. Архітектура. Образотворче мистецтво. Археологія. Науково-технічний збірник. Полтава, 2006. Вип. 3. С. 113-117.

ПСРЛ, Т.7 – Полное собрание русских летописей изданное по высочайшему повелению археографической комиссией. Том VII. Издание 1-е. Летопись по Воскресенскому списку. СПб.: В типографии Эдуарда Праца, 1856. 358 с.

Русіна, 1998 – *Русіна О.* Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 1998. 243 с.

Сборник, 1916 – Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, издаваемый Киевской комиссией для разбора древних актов. Вып. 2. Киев: Типо-Литография и переплетная И. Крыжановского, 1916. 124, III, 9 с.

Супруненко та ін., 2004 – *Супруненко О.Б., Приймак В.В., Мироненко К.М.* Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепоного Лівобережжя. Київ-Полтава: Вид. ЦОДПА, ЦП НАН України і УТОПК, 2004. 82 с.

Сухобоков, 2016 – *Сухобоков О.В.* “Земля незнаема”: население бассейна Среднего Псла в X-XIII вв. (по материалам роменско-древнерусского комплекса в с. Каменное). Киев: Видавець Олег Філюк, 2016. 376 с.

Сухобоков, Юренко, 1999 – *Сухобоков О., Юренко С.* Предметы христианского культа з розкопок роменсько-давньоруських пам'яток поблизу с. Кам'яне Сумської області // Християнські старожитності Лівобережної України. Полтава: Археологія, 1999. С 51-56.

Тихомиров, 1952 – *Тихомиров М.Н.* “Список русских городов дальних и ближних” // Исторические записки. М., 1952. Т. 40. С.214-259.

Филарет, 1857 – *Филарет*. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. М.: Типография В. Готье, 1857. Отд. III. 604 с.

Холмогоров, 1885 – Акты, относящиеся к Малороссии. Сообщены *В.И. Холмогоровым* // Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских при Московском Университете. М.: В Университетской типографии, 1885 г. Апрель-июнь. Книга вторая. С. 1-46.

Шафонский, 1851 – *Шафонский А.Ф.* Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оно наместничество составлено. К.: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1851. 697 с.

Шерстюк, 2013 – *Шерстюк В.В.* Городище давньоруського (?) часу, залишки укріплень та культурні нашарування полкового і сотенного містечка Гадяч козацької доби (XVII – XVIII ст.). Пункт Гадяч I // Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Гадяцький район. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2013. С. 59-63.

Шерстюк, Мироненко, 2010 – *Шерстюк В.В., Мироненко К.М.* Розвідки у Гадяцькому р-ні Полтавської обл. у 2009 р. // Археологічні дослідження в Україні 2009. Київ-Луцьк: ІА НАН України, 2010. С.473-474.

Lietuvos Metrika, 2004 – *Lietuvos Metrika*. Knyga Nr. 4 (1479–1491). Užrašymų knyga 4. Parengė L. Anužytė. Vilnius, 2004. 285 p.

References:

AZR. T.1, 1846 – Акты, относящиеся к истории Западной России собранные и изданные Археологической комиссией. Том первый. 1340-1506 [Acts related to the history of Western

Russia collected and published by the Archaeographic Commission. Volume one. 1340-1506]. SPb., 1846. 375 s. [in Russian]

AZR. T. 2, 1848 – Akty, otnosyashchiesya k istorii Zapadnoy Rossii, sobrannyye i izdannyye Arkheograficheskoyu komissiyeyu. Tom vtoroy. 1506-1544 [Acts related to the history of Western Russia, collected and published by the Archaeographic Commission. Volume two. 1506-1544]. SPb., 1848. 440 s. [in Russian]

Anpilogov, 1967 – *Anpilogov G.N.* Novyye dokumenty o Rossii kontsa XVI – nachala XVII v. [New documents about Russia at the end of the 16th – beginning of the 17th century]. M., 1967. 542 s. [in Russian]

Astakhina, 1994 – Putivlskaya pistsovaya kniga 1628-1629 gg. [Putivl scribe book of 1628-1629] / publ. i komm. L. Astakhinoy // *Paleoslavica*. Cambridge. 1994. Vol. 2. Pp. 111-126. [in Russian]

Degtyarev, Osadchyy, 2020 – *Degtyarev S.I., Osadchyy Ye.M.* Kopiya “Stroennoy knyhy” ostrohu Kameyanoho 1651 r. [A copy of the “Building book” of the Kamiany fortification in 1651]. Kyiv-Sumy, 2020. 119 s. [in Ukrainian]

Zverinskiy, 1892 – *Zverinskiy V.V.* Materialy dlya istoriko-topograficheskogo issledovaniya o pravoslavnykh monastyryakh v Rossiyskoy imperii. Monastyri po shtatam 1764, 1786 i 1795 gg. [Materials for historical and topographic research on Orthodox monasteries in the Russian Empire. Monasteries by state 1764, 1786 and 1795]. SPb., 1892. T. II. 620 s. [in Russian]

KBCh, 1950 – *Kniga Bolshomu chertezhu* [The Book of the Big Drawing] / Pod red. K.N. Serbinoy. M., 1950. 229 s. [in Russian]

Korotya, Osadchyy, 2018 – *Korotya O.V., Osadchyy Ye.M.* Doslidzhennya pam'yatok romensko-davnoruskoho chasu Serednoho Psla [Study of the monuments of the Romanian-Ancient Russian period of the Middle Psel] // *Starozhytnosti Livoberezhzhya Dnipra: zbirnyk naukovykh prats*. Kyiv-Kotelnva, 2018. S. 252-267. [in Ukrainian]

Kulakovskyy, 2006 – *Kulakovskyy P.* Chernihovo-Sivershchyna u skladi Rechi Pospolytoyi (1618-1648) [Chernihiv-Sivershchyna as part of the Polish-Lithuanian Commonwealth (1618-1648)]. K., 2006. 496 s. [in Ukrainian]

Kuchera, Sukhobokov, 1971 – *Kuchera M.P., Sukhobokov O.V.* Zvit pro robotu Livoberezhnoho rozvidzahanu Instytutu arkheolohiyi AN URSSR za 1971 r. [Report on the work of the Left Bank Intelligence Detachment of the Institute of Archeology of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR for 1971] // *Naukovyy arkhiv Instytutu arkheolohiyi Natsionalnoyi Akademiyi nauk Ukrainy*. 1971/17a. 75 s. [in Ukrainian]

Litopys RusNekyy, 1899 – *Litopys rusky* [Russian Chronicle]. K., 1899. XVI, 591 s. [in Ukrainian]

Lyubavskiy, 1892 – *Lyubavskiy M.* Oblastnoye deleniye i mestnoye upravleniye Litovsko-Russkogo gosudarstva ko vremeni izdaniya pervogo Litovskogo statuta [Regional division and local government of the Lithuanian-Russian state by the time the first Lithuanian statute was published]. M., 1892. 998 s. [in Russian]

Lyapushkin, 1961 – *Lyapushkin I.I.* Dneprovskoye lesostepnoye LevoberezhNye v epokhu zheleza. Arkheologicheskiye razyskaniya o vremeni zaseleniya LevoberezhNyya slavyanami [Dnieper forest-steppe Left Bank in the Iron Age. Archaeological research on the time of settlement of the Left Bank by the Slavs] // *Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR*. 104. M., L., 1961. 381 s. [in Russian]

Lyaskoronskiy, 1907 – *Lyaskoronskiy V.* Gorodishcha, kurgany i dlinnyye (zmiyevy) valy po techeniyu rr. Psli i Vorskly [Settlements, mounds and long (serpentine) ramparts along the river. Psel and Vorskla] // *Trudy Trinadtsatogo Arkheologicheskogo seyezda v Yekaterinoslave*. M., 1907. T. I. S. 159-198. [in Russian]

Osadchyy, 2020 – *Osadchyy Ye.N.* Letopisnyy gorod Zholvazh [The chronicle city of Zholvazh] // *Filo Ariadne*. 2020. № 4. S. 12-22. [in Russian]

Osadchyy, 2021 – *Osadchyy Ye.M.* Romaniv pereviz na Psli v konteksti vyvchennyya shlyakhiv spoluchennyya Pivdennoyi Sivershchyny [Romanov was transferred to Psel in the context of studying the communication routes of Southern Sivershchyna] // *SuspilNeno-politychni protsesy v Ukraini ta sviti: istoriya, problemy, perspektyvy*. Sumy, 2021. S. 87-91. [in Ukrainian]

Padalka, 1905 – *Padalka L.* O drevnikh gorodkakh i nasypnykh valakh na territorii nyneshney Poltavskoy gubernii [On the ancient towns and ramparts on the territory of the current Poltava province] // *Trudy Poltavskoy Uchenoy Arkhivnoy Komissii*. Vypusk pervyy. Poltava, 1905. S. 155-214. [in Russian]

Pryymak, 2006 – *Pryymak V.V.* Terytoriya i sklad Putyvlskoho povitu kintsya XVI st. [The territory and composition of the Putivl County at the end of the 16th century] // *Dyzayn. Arkhitektura. Obrazotvorche mystetstvo. Arkheolohiya. Naukovo-tekhnichnyy zbirnyk*. Poltava, 2006. Vyp. 3. S. 113-117. [in Ukrainian]

PSRL, T.7 – *Polnoye sobraniye russkikh letopisey izdannoye po vysochayshemu poveleniyu arkheograficheskoy komissiyeyu* [Complete collection of Russian chronicles published by the highest command of the archeographic commission]. Tom VII. Izdaniye 1-ye. Letopis po Voskresenskomu spisku. SPb., 1856. 358 s. [in Russian]

Rusina, 1998 – *Rusina O.* Siverska zemlya u skladi Velykoho knyazivstva Lytovskoho [Siverska land in the Grand Duchy of Lithuania]. K., 1998. 243 s. [in Ukrainian]

Sbornik, 1916 – *Sbornik statey i materialov po istorii Yugo-Zapadnoy Rossii, izdavayemyy Kiyevskoy komissiyey dlya razbora drevnikh aktov* [Collection of articles and materials on the history of Southwestern Russia, published by the Kyiv Commission for the analysis of ancient acts]. Vyp. 2. Kiyev, 1916. 124, III, 9 s. [in Russian]

Suprunenko et al., 2004 – *Suprunenko O.B., Pryymak V.V., Myronenko K.M.* Starozhytnosti zolotoordynskoho chastu Dniprovskoho lisostepovoho Livoberezhzhya [Antiquities of the Golden Horde part of the Dnieper forest-steppe Left Bank]. Kyiv-Poltava, 2004. 82 s. [in Ukrainian]

Sukhobokov, 2016 – *Sukhobokov O.V.* “Zemlya neznyayema”: naseleniye basseyna Srednego Psla v X-XIII vv. (po materialam romensko-drevnerusskogo kompleksa v s. Kamennoye) [“Land unknown”: the population of the Middle Psla basin in the 10th-13th centuries. (Based on materials from the Roman-Old Russian complex in the village of Kamennoe)]. Kiyev, 2016. 376 s. [in Russian]

Sukhobokov, Yurenko, 1999 – *Sukhobokov O., Yurenko S.* Predmety khrystyianskoho kultu z rozkopok romensko-davnoruskikh pamyatok poblyzu s. Kam'yane Sumskoyi oblasti [Objects of the Christian cult from the excavations of Romanian-ancient Russian monuments near the village Kameyane of the Sumy region] // *Khrystyianski starozhytnosti Livoberezhnoyi Ukrayiny*. Poltava, 1999. S 51-56. [in Ukrainian]

Tikhomirov, 1952 – *Tikhomirov M.N.* “Spisok russkikh gorodov dalnikh i blizhnikh” [“List of Russian cities near and far”] // *Istoricheskiye zapiski*. M., 1952. T. 40. S.214-259. [in Russian]

Filaret, 1857 – *Filaret*. Istoriko-statisticheskoye opisaniye Kharkovskoy yeparkhii [Historical and statistical description of the Kharkiv diocese]. M., 1857. Otd. III. 604 s. [in Russian]

Kholmogorov, 1885 – *Akty, odnosyashchiesya k Malorossii* [Acts related to Little Russia]. Soobshcheny *V.I. Kholmogorovym* // *Chteniya v Imperatorskom obshchestve istorii i drevnostey Rossiyskikh pri Moskovskom Universitete*. M., 1885 g. Aprel-iyun №. Kniga vtoraya. S. 1-46. [in Russian]

Shafonskiy, 1851 – *Shafonskiy A.F.* Chernigovskogo namestnichestva topograficheskoye opisaniye s kratkim geograficheskim i istoricheskim opisaniyem Malyya Rossii, iz chastey koyey onoye namestnichestvo sostavleno [Chernihiv vicegerency topographic description with a brief geographical and historical description of Little Russia, of which parts this vicegerency is composed]. K., 1851. 697 s. [in Russian]

Sherstyuk, 2013 – *Sherstyuk V.V.* Horodyshche davnorusskoho (?) chasu, zalyshky ukriplen ta kulturni nasharuvannya polkovoho i sotennoho mistechka Hadyach kozatskoyi doby (XVII – XVIII st.). Punkt Hadyach I [The settlement of the Old Russian (?) period, the remains of fortifications and the cultural layering of the regimental and hundred town of Gadyach of the Cossack era (XVII-XVIII centuries). Point Gadyach I] // *Zvid pam'yatok istoriyi ta kultury Ukrayiny: Poltavska oblast. Hadyatskyy rayon*. Poltava, 2013. S. 59-63. [in Ukrainian]

Sherstyuk, Myronenko, 2010 – *Sherstyuk V.V., Myronenko K.M.* Rozvidky u Hadyatskomu r-ni Poltavskoyi obl. u 2009 r. [Exploration in Hadiatsky district of Poltava region in 2009] // *Arkheolohichni doslidzhennya v Ukrayini 2009*. Kyiv-Luts'k, 2010. S.473-474. [in Ukrainian]

Lietuvos Metrika, 2004 – *Lietuvos Metrika*. Knyga Nr. 4 (1479–1491). Užrašymų knyga 4 [Lithuanian Metrics. Book no. 4 (1479–1491). Notebook 4]. Parengė L. Anužytė. Vilnius, 2004. 285 p. [in Lithuanian]

DOI: doi.org/10.21272/shaj.2022.i38.p.27

OLEKSANDR O. KUKHARENKO

Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Kharkiv State Academy of Culture (Ukraine)

THE ROLE OF CULMINATION IN THE STRUCTURE OF THE CYCLE OF WEDDING RITE

Abstract. *The purpose of the study is to find the culminating episodes and determine their significance for the created structure of the cycle of wedding rites. The structure of the cycle is a kind of scheme in which the large ritual cycle is divided into three small (pre-wedding, wedding and post-wedding), each of them consists of separate rites (7+6+4), which should also be divided into episodes. And among these episodes it is necessary to determine the culmination and explore what role they play in each specific rite and in the whole structure.*

As a result of the research, it was found that the culminations of the rites of engagement, wedding and komora (rites of passage) change the statuses of the main characters from a young man/girl to a bride/groom, newlywed, a man/woman. In this case, the first and last pair contain profane statuses, and the second and third – sacred or ritual, which are temporary and necessary only to make the transition from the initial profane to the final profane.

Also, in the culminating episodes of the said rites, the boundaries of division of the great wedding cycle into four stages are formed, which are characterized by the existing in them certain statuses of the characters.

The culminations of other rites do not contain transitions, but are aimed at the transition to take place in the specified places, to enter the ritual actions, the sacralization is brought to the level necessary for the transitions and to prepare the exit from the rite.

Thus, two types of culmination are determined: after which there is a transition and changes in the statuses of the characters and the culmination of other rites that do not affect the change of social statuses.

Prologues of the wedding and post-wedding cycles of rites, although considered full-fledged rites, do not contain culminating episodes.

Keywords: *Ukrainian rituals, family rituals, wedding ceremony, structural and functional method, structure composition, culmination.*

Citation. Kukharenko O.O. The role of culmination in the structure of the cycle of wedding rite. *Sumskyi istoryko-arkhivnyi zhurnal* [Sumy historical and archival journal]. №XXXVIII. 2022. Pp. 27-33. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2022.i38.p.27

КУХАРЕНКО О.О.

Інститут народознавства НАН України, Харківська державна академія культури (Україна)

РОЛЬ КУЛЬМІНАЦІЇ В СТРУКТУРІ ЦИКЛУ ВЕСІЛЬНИХ ОБРЯДІВ

Анотація. *Метою дослідження є пошук кульмінаційних епізодів та визначення їхнього значення для створеної структури циклу весільних обрядів. Структура циклу в структурно-функціональній методиці – це своєрідна схема, в якій великий обрядовий цикл розподіляється на три малих (довесільний, весільний і післявесільний), кожен з них складається з окремих обрядів (7+6+4), які також слід розкласти на епізоди. А серед цих епізодів необхідно визначити кульмінаційні та дослідити, яку роль вони відіграють у кожному конкретному обряді та в усій структурі.*

У результаті дослідження виявилось, що кульмінації обрядів заручин, вінчання та комори (обрядів переходу) змінюють статуси головних дійових осіб з парубка/дівки на нареченого/наречену, молодого/молоду, чоловіка/жінку. При цьому перша та остання

пара містить профанні статуси, а друга й третя – сакральні чи обрядові, які є тимчасовими й потрібні лише для того, щоб здійснити перехід від початкових профанних до профанних кінцевих.

Також у кульмінаційних епізодах зазначених обрядів утворюються межі поділу великого весільного циклу на чотири етапи, що характеризуються наявними в них тими чи іншими статусами дійових осіб та являють собою наукову новизну в студіюванні.

Кульмінації інших обрядів не містять переходів, але спрямовані на те, щоб перехід відбувся в указаних місцях, щоб було здійснено вхід до обрядових дій, сакралізація доведена до необхідного для переходів рівня та щоб підготувати вихід з обряду. У результаті визначаються два різновиди кульмінації: після якої відбувається перехід і змінюються статуси персонажів та кульмінації інших обрядів, котрі не впливають на зміну соціальних статусів.

Прологи весільного й післявесільного циклів обрядів, хоча й уважаються повноцінними обрядами, кульмінаційних епізодів не містять.

Ключові слова: українська обрядовість, родинні ритуали, весільний обряд, структурно-функціональний метод, композиція структури, кульмінація.

Цитування. Кухаренко О.О. Роль кульмінації в структурі циклу весільних обрядів // Сумський історико-архівний журнал. №XXXVIII. 2022. С.27-33. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2022.i38.p.27

Українська весільна обрядовість є достатньо дослідженою: починаючи від згадування весільних звичаїв у “Повісті врем’яних літ” і першого науково-етнографічного опису Григорія Калиновського (Калиновский, 1777: 1–25) та закінчуючи сучасними етнологами, зокрема слід відзначити праці Альберта Байбуріна (Байбурин, 1993: 62–88), Марії Маєрчик (Маєрчик, 2011: 73–212), Ірини Несен (Несен, 2005: 80–185) та ін. Але, не зважаючи на дослідженість проблеми, використання методу структурного аналізу (Леви-Строс, 1985: 183–207) відкриває шляхи до отримання нових, часто неочікуваних, наукових результатів.

Актуальність і наукова новизна теми дослідження визначаються поєднанням актуальних тематичних спрямувань: з одного боку – родинні обряди як найстійкіший компонент української традиції, яка потребує вивчення й збереження; з іншого – доцільність впровадження етнологічного підходу в узгодженні з структурно-функціональним методом дослідження, що являє собою прогресивну й результативну методологію студіювання об’єктів національної традиції.

Стаття є своєрідним продовженням попередніх публікацій на тему побудови й дослідження структури циклу весільних обрядів. Структурно-функціональний метод дослідження надає значні перспективи для наукового студіювання національних родинних обрядів, про що свідчать результати попередніх статей, присвячених цій проблематиці (Кухаренко, 2016-1: 82–87).

Під структурою циклу весільних обрядів слід розуміти вибудовану схему, в якій обряд розподіляється на його складові частини – епізоди. Епізоди в структурі обряду поєднуються композиційно та за характером дії, в кожного епізоду є власний хронологічно-топографічний показник та певний рівень сакралізації обрядового дійства.

Створення структури циклу весільних обрядів здійснюється шляхом поділу за такою схемою: великий цикл обрядів – малі цикли – окремі обряди – епізоди обрядів. При цьому великий цикл розподілений на три малих – довесільний, весільний і післявесільний; до складу першого входять сім обрядів: пролог, сватання, заручини, оглядини, торочини, бгання короваю, гільце; до другого – шість обрядів: пролог, вінчання, викуп молодой, розплітання коси, приїзд до молодого, комора; до третього – чотири: пролог, приданки, перейма, перезва. Наступний здійснений поділ – це поділ кожного

обряду на епізоди, згідно до визначених критеріїв: новорівневого, узагальнюючого повтору події; матеріально-духовної метаморфози персонажів сакральної дії; зміни сакрального хронотопа; принципу постійного оновлення (Кухаренко, 2016-2: 40).

Звичайно, що під час дослідження структура піддається достеменній перевірці на правильність поділу обрядів на складові елементи. Тому, як результат такого дослідження, вкажемо, що перші сім обрядів, які складають довесільний цикл розкладаються на 44 епізоди й 4 різновиди деяких з них, які знаходяться поруч і не можуть бути визнаними окремими епізодами: $4+7+8+5+5(2)+6(1)+9(1)$. Другий цикл має в структурі шість обрядів, розкладених на 34 епізоди й 4 різновиди: $3(2)+8+5+6(2)+5+7$. І третій цикл включає чотири обряди, що містять 19 епізодів (різновиди відсутні): $2+6+5+6$. Усього великий весільний цикл циклів у своїй структурі нараховує 97 епізодів і 8 різновидів, як це має бути позначено в створеній структурі.

У вказаному розподілі від великого циклу до епізодів не було передбачено ще однієї важливої колізії на шляху до побудови структури. Ідеться про морфологію (Пропп, 2001: 192) обрядового циклу у взаємозв'язку з етапами переходу, що пов'язані зі статусами дійових осіб. Так у межах структури отримуємо чотири етапи й три переходи (закінчення попереднього й початок наступного) з одного на інший, що являють собою метаморфози соціальних статусів дійових осіб обрядового циклу. Дещо умовно, але вірно, було б розподілити чотири етапи обрядового циклу наступним чином: першим етапом є частина обрядової дії, в якій головні персонажі перебувають у статусах парубка й дівки, другим – у статусах нареченого й нареченої, третім – молодого й молодої, четвертим етапом – чоловіка й жінки. Перший етап є етапом входження до обряду; другий і третій – безпосередньо обрядові етапи; четвертий – готує вихід персонажів із обрядової дії й здійснює цей вихід.

До поділу на епізоди було відомо, що перехід до нових статусів відбувається в результаті трьох обрядів, а саме заручин, які належать до довесільного циклу, вінчання й комори, котрі входять до весільного циклу; післявесільний цикл не містить таких обрядів і переходів.

Структура всього великого циклу циклів без врахування епізодів виглядає наступним чином:

I. ДОВЕСІЛЬНИЙ ЦИКЛ ОБРЯДІВ

I ЕТАП (парубок – дівка)	1. Пролог довесільної дії
	2. Сватання
II ЕТАП (наречений – наречена)	3. Заручини
	4. Оглядини
	5. Торочини
	6. Бгання короваю
	7. Гільце

II. ВЕСІЛЬНИЙ ЦИКЛ ОБРЯДІВ

III ЕТАП (молодий – молода)	8. Пролог весільної дії
	9. Вінчання
	10. Викуп молодої
	11. Розплітання коси
	12. Приїзд молодої
IV ЕТАП (чоловік – жінка)	13. Комора

III. ПІСЛЯВЕСІЛЬНИЙ ЦИКЛ ОБРЯДІВ

	14. Пролог післявесільної дії
	15. Приданки
	16. Перейма
	17. Перезва

І лише після членування обрядів на епізоди можливо детальніше встановити межі етапів обрядової дії в зв'язку зі зміною статусів: стало очевидним, що переходи відбуваються не просто в результаті здійснення ритуальних дій указаних обрядів, а в значно дрібніших за обряд елементах поділу. Етапи не пов'язані з початками й закінченнями малих циклів чи навіть окремих обрядів, бо момент кожної метаморфози поділяє навпіл як цикл, так і певний обряд. Межі зазначених етапів поділили три обряди – заручини, вінчання й комору – навпіл; і виявилось, що зміни статусів і початкова межа кожного наступного етапу збігається з кульмінаційними епізодами в трьох названих обрядах.

Приміром, перший перехід відбувається під час обряду заручин, коли дівка подає сватам рушники, а парубку пов'язує хустку; в цей самий момент, завдяки вказаним сакральним діям, здійснюється метаморфоза – парубок перетворюється на нареченого, а дівка відповідно стає нареченою. Перша зміна статусів припадає на довесільний цикл обрядів і вказує, що за деякий час до дня весілля героїня вже належить героєві.

На один день, який повністю включає в себе весь весільний цикл обрядів, припадають дві зміни статусів головних персонажів: під час обряду вінчання в церкві наречений і наречена змінюють статуси на молодого й молоду; а в результаті обряду комори стають чоловіком і жінкою.

Розглядаючи драматургію етапів переходу, слід відзначити очевидні повтори обрядових дій, що роблять їх надзвичайно схожими між собою; а разом із цим кожен наступний етап являє собою не лише точну копію попереднього, а ще й зменшене відтворення всього циклу циклів і стадією його формування. У всіх трьох випадках після обряду, в результаті якого відбувається метаморфоза, слідує наступна фаза, а за своєю сутністю – новий обряд, що закріплює цю метаморфозу й перехід до нового соціального статусу. Таким чином, кожен етап закінчується метаморфозою й містить у собі як вступні епізоди, так і кульмінаційні або завершальні. Структура кожного етапу є зменшеною копією або провісницею великого циклу, а з іншого боку – його складовою структурною одиницею. Саме так і виникає цикл циклів, де повтори співвідносяться з постійним оновленням, яке характеризується введенням до дії нових персонажів, розширенням хронотопа, започаткуванням нових сюжетних ліній, розгортанням чи згортанням дії.

Переходи статусів, у яких змінюються імена й функції дійових осіб обрядового циклу, членують усю структуру на чотири етапи. І відбувається це, як зазначалося, в середині певних обрядів, у їх кульмінаційних епізодах. Таким чином, до першого етапу слід включити пролог довесільного циклу, обряд сватання й заручин з їхньою кульмінацією. При переході парубка й дівки до наступних статусів перший етап змінюється другим, який увібрав у себе фінальну частину обряду заручин, оглядини, торочини, бгання короваю, гільце, пролог весільної дії та обряд вінчання, включно з кульмінаційним епізодом. Третій етап складають фінальна частина вінчання, обряди викупу молодої, розплітання коси, приїзду молодої та комори, завершуючи кульмінаційним епізодом останнього. І четвертий заключний етап містить у собі завершальні обрядові дії обряду комори, пролог післявесільної дії, приданки, перейму, перезву.

У зазначених чотирьох етапах присутні три моменти, три сакральні дії, що тягнуть за собою зміни статусів:

1. Дівка подає сватам рушники, а парубку – хустку.
2. Священник здійснює обряд вінчання в церкві.
3. Акт дефлорації й пред'явлення доказу цнотливості.

Саме ці моменти являють собою епізоди, ключові для весільного циклу й кульмінаційні для тих обрядів, до складу яких вони входять: перший являє кульмінацією для заручин, другий – для вінчання, третій – для комори. Зазначені кульмінації трьох обрядів переходу, після яких здійснюються зміни статусів головних персонажів, позначаються в структурі великою літерою *K*.

Із учення про драматургічну дію відомо, що композиція, окрім кульмінації, містить також інші елементи, що вказують на розвиток дії в будь-якому сюжеті; але для обрядової дії визначення таких елементів, як експозиція, зав'язка, розвиток дії, розв'язка, є менш принциповим, а для нашого дослідження таке визначення не дає жодних нових перспектив для розвитку структурно-функціональної бази. Тому єдине, що нас цікавить у драматургічному розподілі на елементи композиції, є визначення кульмінаційних епізодів, оскільки вже згадувалося, що саме в кульмінаційних епізодах відбувається перехід персонажів до нових соціальних статусів.

Однак великий весільний цикл циклів не обмежується лише обрядами переходу: з 17-ти ритуалів зміну статусів містять лише три, 14 обрядів ніяк безпосередньо не пов'язані з метаморфозами дійових осіб. Звичайно, вони спрямовані на те, щоб перехід відбувся в указаних місцях, щоб здійснити вхід до обрядових дій, щоб довести сакралізацію до необхідного для переходів рівня, щоб підготувати вихід з обряду. Але самі по собі 14 обрядів не містять переходів до нових статусів. Це зовсім не означає, що зазначені обряди не мають кульмінаційного елементу, що в них відсутні епізоди, які можна було б віднести до кульмінації певного обряду.

Пошуки кульмінації в інших обрядах слід розпочати з визначення понять “композиція” й “кульмінація” в тих творчих спрямуваннях діяльності, в яких вони найчастіше використовуються. Учення про композицію має давню історію. Арістотель у IV ст. до н. е. вказував, що драматична дія поділяється на події та триває між зав'язкою й розв'язкою; також він згадує про крайню межу між ними, за якою настає перехід від щастя до нещастя чи навпаки – від нещастя до щастя (Арістотель, 1967: 68). Нескладно здогадатися, що саме цей перехід і є тим, який згодом було названо кульмінаційним елементом дії.

Новітні дослідження в цьому напрямку діями теорії драми, літератури, театального й кінематографічного мистецтва вказують, що драматична боротьба – це хвилюючі перипетії, напруження й наростання, а кульмінація – перелом у дії, вирішальна перипетія, яку ще називають катастрофою чи останнім заключним актом драматичної боротьби (Туркин, 2007: 135–147). “Кульмінація – це кінець, заради якого на світ з'явився початок. Напруження в сюжеті наростає й досягає точки, в якій нарешті вирішується ключовий конфлікт” (Фрэй, 2005: 127). Драматургічна композиція визначається як спосіб, за допомогою якого впорядковується драматичний твір, як організація дії в просторі й часі (Сазонова, 2012: 83). В основі кульмінації знаходиться центральна подія, що містить корінний перелом у дії на користь тієї чи іншої сторони конфлікту; це вершина розвитку дії, що знаменує собою рішучий поворот у ході подій, після якого змінюється загальний характер боротьби (Сазонова, 2012: 89–90).

У першому обряді, який є прологом до весільного циклу й одночасно великого циклу циклів, загальний характер дії змінює досягнення згоди в перемовинах двох таборів. Лише успішні домовленості між представниками парубка й дівки можуть гарантувати подальші розкручування обрядових дій і зростання рівня сакралізації. Коли домовленостей досягти не вдається, обрядова дія припиняється, сакралізація згортається й усі персонажі повертаються на вихідні позиції. Тому цілком очевидним є те, що саме домовленості в указаному прологові є головним і основоположним епізодом, а отже кульмінаційним елементом у його композиції.

Під час традиційного обряду сватання досягалася головна його мета – отримати згоду від дівки та її батьків на заручення з запропонованим парубком. Момент досягнення цієї мети є основним, а отже кульмінаційним епізодом усього обряду. Наступний обряд заручин уже був розглянутий як перехідний, що змінює статуси дійових осіб і більше не претендує на повторний детальний розгляд. А ось оглядини – дуже практичний обряд,

під час якого члени родини нареченої знайомилися з майбутніми умовами проживання та станом господарства в обійсті сватів. Кульмінацією його міг би бути епізод демонстрації родиною нареченого представникам сім'ї його обранці житла й господарства, якби після цього не було результату оглядин – епізоду домовленостей щодо майбутнього весілля та приданого для нареченої. Тому саме цей епізод, що відображає раду й досягнення домовленостей двома родинами, слід визнати кульмінаційним. У торочинах – п'ятому обряді циклу – кульмінаційний епізод припадає на прихід нареченого з друзями й музикантами до нареченої. Головним епізодом у бганні короваю є повна готовність цього сакрального атрибуту, а саме той момент, коли він виймається з печі й супроводжується до комори.

Практично в жодному з обрядів довесільного циклу, окрім заручин і обряду бгання короваю, кульмінація не співпадає з їхніми ритуальними назвами. У сватанні кульмінаційним елементом є не сам традиційний ритуал, здійснюваний сватами, а отримання згоди на заручення; в оглядинах – не демонстрація та розглядання садиби й господарства, а домовленість між представниками двох таборів; у торочинах не процес висмикування ниток із краю полотна на рушниках, а прихід нареченого з друзями й музикантами. Не є виключенням і гільце, бо кульмінація обряду припадає не на процес створення весільного дерева, а на пришивання квітки старшою дружиною до шапки нареченого.

Кардинально відмінна ситуація спостерігається в обрядах весільного циклу: кульмінацією вінчання є церковний обряд під такою ж назвою, викупу молодії – «продаж» братами сестри, обряду розплітання коси – сам процес розплітання й покривання голови молодії наміткою. Обряд приїзду молодії представлений кульмінацією, в якій молода пускає під піч привезену з собою чорну курку. Головним епізодом для останнього обряду весільного циклу – комори – вже було визначено акт дефлорації й пред'явлення доказу цнотливості.

Прологи весільного й післявесільного циклів є достатньо значимими в цьому розгляді й саме відсутністю в них кульмінаційних епізодів. Пролог весільного циклу має три епізоди, післявесільного – два; й у них, якщо не відсутній розвиток обрядових дій, то він значно поступається іншим обрядам.

Останній малий цикл післявесільних обрядів, окрім названого прологу, містить приданки, перейму й перезву. Відповідно кульмінаційними епізодами цих обрядів є: відвезення пирогів чоловіком і його колишнім дружком, а також повернення курки батькам дружини; перегороджування дороги столом і отримання викупу; походи ряджених циганами учасників обряду селом для ловлі курей.

У результаті проведеного дослідження з метою визначення композиції й її основних елементів, кульмінаційними моментами обрядів, що не відносяться до перехідних, є наступні епізоди:

- 1.4. Досягнення згоди в перемовинах двох таборів (пролог).
- 2.5. Батьки й дівка надають згоду на заручини (сватання).
- 4.3. Рада та домовленості щодо організації весілля й кількості подарунків (оглядини).
- 5.4. Прихід нареченого до нареченої з друзями й музикантами (торочини).
- 6.5. Коровай виймають з печі й відносять до комори (бгання короваю).
- 7.6. Дружка пришиває до шапки нареченого квітку (гільце).
- 10.4. Брати «продають» молоду (викуп молодії).
- 11.2. Молодій розплітають косу й покривають голову наміткою чи серпанком (розплітання коси).
- 12.4. Молода пускає під піч привезену чорну курку (приїзд молодії).
- 15.4. Чоловік із дружком і гостями везуть пироги й курку батькам дружини (приданки).
- 16.3. Перегороджування дороги столом заради отримання викупу (перейма).

17.3. Перевдягнені (ряджені) гості циганять і ловлять курей по селу (перезва).

У результаті проведеного дослідження вдалося встановити, що остаточний результат поділу структури циклу весільних обрядів є не просто поділом заради поділу, оскільки ведеться він з урахуванням прологів та переходом зміни статусів до кульмінаційних епізодів. А обрядова дія є повноцінною драматургічною дією, здійснюваною персонажами обряду в рамках наданих їм повноважень, для якої значну роль відіграє конфлікт, породжений взаємним зіткненням двох полярних сил – дії й протидії.

Література:

- Арістотель, 1967 – *Арістотель*. Поетика / пер. Б. Тена. Київ : Мистецтво, 1967. 135 с.
Байбурун, 1993 – *Байбурун А.К.* Ритуал в традиционной культуре: структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов. СПб: Наука, 1993. 238 с.
Калиновский, 1777 – *Калиновский Г.И.* Описание свадебных украинских простонародных обрядов, в Малой России и в Слободской Украинской губернии, також и в великороссийских слободах, населенных малороссиянами, употребляемых. СПб., 1777. II+25 с.
Кухаренко, 2016-1 – *Кухаренко О.О.* Дослідження національної обрядовості за допомогою структури весільного циклу // Українська культура : минуле, сучасне, шляхи розвитку: наук. зап. Рівне: РДГУ. Вип. 23. С. 82–87.
Кухаренко, 2016-2 – *Кухаренко О.О.* Критерії поділу структури весільних обрядів // Парадигма пізнання: гуманітарні питання. № 8. С. 36–49.
Леви-Строс, 1985 – *Леви-Строс К.* Структурная антропология / пер. с фр. В. В. Иванова. М.: Глав. ред. восточной литературы, 1985. 536 с.
Маєрчик, 2011 – *Маєрчик М.С.* Ритуал і тіло. Структурно-семантичний аналіз українських обрядів родинного циклу. Київ: Критика, 2011. 326 с.
Несен, 2005 – *Несен І.І.* Весільний ритуал Центрального Полісся: традиційна структура та реліктові форми (середина XIX – XX ст.) Київ: Центр захисту культ. спадщини від надзвич. ситуацій, 2005. 278 с.
Пропп, 2001 – *Пропп В.Я.* Морфология волшебной сказки. М.: Лабиринт, 2001. 192 с.
Сазонова, 2012 – *Сазонова Е.В.* Теория драмы и основы сценарного мастерства: теория драмы: учеб. пособие. Барнаул: Изд-во Алт. гос. акад. культуры и искусств, 2012. 135 с.
Туркин, 2007 – *Туркин В.К.* Драматургия кино. Очерки по теории и практике киносценария: учебное пособие / 2-е изд. М.: ВГИК, 2007. 320 с.
Фрэй, 2005 – *Фрэй Д.Н.* Как написать гениальный роман / пер. с англ. Н. Буля. СПб.: Амфора, 2005. 239 с.

References:

- Aristotel, 1967 – *Aristotel*. Poetyka [Poetics]. Kyiv: Mystetstvo, 1967. 135 s. [in Ukrainian]
Baiburin, 1993 – *Baiburin A. K.* Ritual v traditsyonnoi kulture [Ritual in Traditional Culture]. Sankt-Peterburg: Nauka, 1993. 238 s. [in Russian]
Kukharenko, 2016-1 – *Kukharenko O. O.* Doslidzhennia natsionalnoi obriadovosti za dopomogoiu struktury vesilnogo tsyklu [Research of national rites by means of structure of a wedding cycle] // Ukrainska kultura : mynule, suchasne, shliakhy rozvytku : nauk. zap. Rivne: RDGU. Vyp. 23. S. 82–87 [in Ukrainian]
Kukharenko, 2016-2 – *Kukharenko O. O.* Kryterii podilu struktury vesilnykh obriadiv [Criteria for dividing the structure of wedding ceremonies] // Paradygma piznannia: humanitarni pytannia. № 8. S. 36–49 [in Ukrainian]
Levi-Stros, 1985 – *Levi-Stros K.* Strukturnia antropologiya [Structural anthropology]. Moskva: Glsv. red. vostochnoi literatury, 1985. 536 s. [in Russian]
Maierchik, 2011 – *Maierchik M. S.* Rytual i tilo [Ritual and body]. Kyiv: Krytyka, 2011. 326 s. [in Ukrainian]
Nesen, 2005 – *Nesen I. I.* Vesilnyi ritual Tsentralnogo Polissia [Wedding ritual of Central Polissya]. Kyiv: Tsentr zakhystu kult. spadshyny vid nadzvykh. sytuatsii, 2005. 278 s. [in Ukrainian]
Propp, 2001. *Propp V. Ya.* Morfologiya volshebnoi skazki [Fairy tale morphology]. Moskva: Labirint, 2001. 192 s. [in Russian]
Sazonova, 2012 – *Sazonova E. V.* Teoriia dramy i osnovy stsennarnogo masterstva: ucheb. posobie [Theory of drama and the foundations of screenwriting skills: textbook. allowance]. Barnaul: Izd-vo Alt. gos. akad. Kul'tury i iskusstv, 2012. 135 s. [in Russian]
Turkin, 2007 – *Turkin. V.* Dramaturgiia kino: ucheb. Posobie [Film dramaturgy: a tutorial]. Moskva: VGIK, 2007. 320 s. [in Russian]
Frei, 2005 – *Frei. D. N.* Kak napisat genialnyi roman [How to write a genius novel]. Sankt-Peterburg: Amfora, 2005. 239 s. [in Russian]

Отримано 10.01.2022

DOI: doi.org/10.21272/shaj.2022.i38.p.34

DMYTROV.KUDINOV

Regional Institute of Postgraduate Studies, Sumy (Ukraine)

THE OUTLINE OF THE HISTORY OF AUTOMOBILE TRAFFIC IN THE EARLY TWENTIETH CENTURY IN SUMY

Abstract. *The purpose of the publication is to reveal the essence of automobile movement in Sumy as a social cause, to describe its main tendencies and indicate the role of individuals in the development of local motorism. The topicality of the research is preconditioned by the lack of scientific investigation on this topic, as well as the need to supplement the general picture of the development of motorism in the Russian Empire. Various aspects of automobile traffic in Sumy have been considered (the concept of “automobile movement” is indicated in the meaning of a social phenomenon): auto trade, auto repair, the introduction of local traffic rules, automobile accidents, the formation of a stratum of drivers and car owners, their participation in races and rallies. In particular, the businesses of the owner of the first car dealership in Sumy Kaidansky and his competitor Poguliaichenko are mentioned as well as the existence of the Gerenshtein-Yankovsky auto repair shop. The main traffic rules adopted by the Sumy City Duma in 1908 are specified. On the basis of reports of the local press, typical traffic violations with the participation of cars are analyzed: crashes with horse-drawn vehicles, speeding, drunk driving, cutting in buildings and pedestrians. Special attention is paid to the public organization of motorists – Sumy Automobile Club established in 1912. In particular, the main provisions of the club’s statute, the rights and obligations of its participants have been analyzed. The names of some of its members have been specified. The activity of the organization and its place in the all-Russian automobile traffic have been assessed. The role of Sumy passionaries of motorism – entrepreneurs Ivan Leshchinsky and Eduard Kaidansky is emphasized. In particular, their participation in races and runs is mentioned. At the same time, the Moscow – Berlin – Paris rally where the Kaidansky team took part on a Mitchell car is covered more widely. Also, the brands of cars of Leshchinsky’s garage are named and the preferences for the cars of the sugar producer Pavel Kharitonenko are revealed. The appearance of departmental cars at the Sumy district administration is analyzed, the need for their use in the economic needs of the local government is determined. The duties of the zemstvo in the use of transport to the military department are clarified. The names of some of the chauffeurs who worked for private individuals and in the zemstvo are identified.*

Keywords: motor car, traffic rules, motor rally, Sumy Automobile Club, Ivan Leshchinsky, Eduard Kaidansky.

Citation. Kudinov D.V. The outline of the history of automobile traffic in the early twentieth century in Sumy. *Sumskyi istoryko-arkhivnyy zhurnal* [Sumy historical and archival journal]. №XXXVIII. 2022. Pp. 34-47. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2022.i38.p.34

КУДИНОВ Д. В.

Комунальний заклад Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти (Україна)

НАРИС ІСТОРІЇ АВТОМОБІЛЬНОГО РУХУ ПОЧАТКУ XX СТ. В М. СУМИ

Анотація. *Мета публікації – розкрити сутність автомобільного руху в Сумах виявити основні його тенденції й установити роль окремих персон в розвитку місцевого автомобілізму – обумовлена відсутністю наукових досліджень з даної теми, а також необхідністю доповнити загальну картину розвитку автомобілізму в Російській імперії. Розглянуті окремі сторони автомобільного руху в Сумах (поняття «автомобільний рух» ужито в значенні соціального явища): автоторгівля, авторемонт, запровадження місцевих правил дорожнього руху, дорожньо-транспортні пригоди, формування страти*

шоферів і автовласників, їхня участь у гонках і пробігах. Зокрема, розглянуті комерційна діяльність власника першого в Сумах автосалону Кайданського та його конкурента Погуляйченко, функціонування автомайстерні Гереништейна-Янковського. Указані основні правила дорожнього руху, ухвалені Сумською міською думою в 1908 р. На основі повідомлень місцевої преси проаналізовані типові порушення дорожнього руху за участі автомобілів: зіткнення з гужовим транспортом, перевищення швидкості, водіння в нетверезому стані, наїзди авто на споруди та пішоходів. Особливу увагу приділено громадській організації автомобілістів – Сумському автомобільному клубу, утвореному 1912 року. Проаналізовані головні положення його статуту, права та обов'язки його учасників. Указані імена деяких його членів. Оцінена активність організації та її місце в загальноросійському автомобільному русі. Підкреслена роль сумських пасіонаріїв автомобілізму – підприємців Івана Лещинського й Едуарда Кайданського. Зокрема, згадана їхня участь в гонках і пробігах. При цьому найбільше висвітлений пробіг Москва–Берлін–Париж за участі команди Кайданського на авто марки «Мітчел». Також названі марки авто гаражу Лещинського й машини в автопарку цукрозаводчика Павла Харитоненка. Проаналізований процес появи відомчих автомобілів при Сумській повітовій земській управі. Обумовлена необхідність їхнього використання в господарських справах органу місцевого самоврядування. Уточнені обов'язки земства у використанні транспорту перед військовим відомством. Виявлені імена деяких шоферів, які працювали за наймам у приватних осіб та в земстві.

Ключові слова: автомобіль, правила дорожнього руху, автопробіг, Сумський автомобільний клуб, Іван Ліщинський, Едуард Кайданський.

Цитування. Кудінов Д.В. Нарис історії автомобільного руху початку XX ст. в м. Суми / Сумський історико-архівний журнал. №XXXVIII. 2022. С.34-47. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2022.i38.p.34

Автомобіль давно став невід'ємною частиною людського життя, мобільним і зручним засобом пересування. З цієї ж причини історія використання автотранспорту залишається популярним напрямком дослідження. Однак, у плані регіонального погляду на історію виявляється маса “білих плям” – коли вперше по дорогам того чи іншого повіту, міста, волості промчалася автівка, зростання чисельності автотранспорту, склад автопарку й автовласників, дата й особливості запровадження місцевих правил дорожнього руху, труднощі, що виникали на шляху автомобілізму та ін. Дослідження цих та інших питань, пов'язаних із автомобільним рухом, дозволить не лише задовольняти науковий інтерес, але й заповнити лакуни загального уявлення про розвиток автомобілізму в Російській імперії. Саме це завдання й переслідує автор даної публікації. Мета статті – розкрити сутність автомобільного руху в Сумах виявити основні його тенденції й установити роль окремих персон в розвитку місцевого автомобілізму.

У дослідженні автор спирався на комплекс джерел, котрі можна розподілити за наступними групами: 1) архівні документи; 2) мемуари; 3) матеріали періодичної преси; 4) науково-популярні роботи; 5) журнали Сумського повітового земського зібрання (СПЗЗ), доповіді й кошториси земства. За інформативністю особливо слід виділити справу “Про затвердження статуту Сумського автомобільного клубу”, що зберігається в Державному архіві Харківської області (ДАХО. Ф. 29. Оп. 1. Спр. 400.) і вперше вводиться у науковий обіг. Мета публікації виявилася б недосягнутою без залучення матеріалів періодичної преси 1910-х років, в особливості, повідомлень місцевої хроніки газети “Сумской вестник”. Крім того, використані кореспонденції в харківських газетах “Утро” й “Южный край”, а також публікації журналу “Автомобилист” відносно участі сум'янина Кайданського в автопробігу Москва–Берлін–Париж і новин, в яких фігурують імена сум'ян-автомобілістів.

Хоча дана наукова стаття є першою науковою розвідкою з проблеми становлення та розвитку автомобільного руху в Сумах, тим не менш, дане питання вже підіймалося краєзнавцями в окремих науково-популярних публікаціях, які, втім, не претендують на вичерпне роз'яснення (Кудинов, 2020 а; Кудинов, 2020 б; Лесина, 2010; Манько, 2008; Сикорский, 2015; Суми, 2009).

Людство здавна мріяло про “самоходи”. Здійснити давню ідею в 1885–1886 рр. змогли німецькі інженери Карл Бенц і Готліб Даймлер, які побудували і запатентували перші в світі саморухоми екіпажі з двигунами внутрішнього згорання, що працювали на рідкому паливі. Незабаром до них почали застосовувати сучасний термін “автомобіль”. Така диковинка (скоріше за все, “Панар-Левассор”) вперше торкнулася вітчизняних доріг у 1891 році, коли редактор газети “Одесский листок” Василь Навроцький на пароплаві з Франції привіз її в Південну Пальміру. Через три роки фірма “Бенц” відправила першу партію своєї продукції в Росію. Спочатку “мотори” з'явилися на вулицях тільки великих міст, і довірою серед потенційних покупців не користувалися, оскільки ранні марки нерідко вимагали ремонту. При цьому автосервіс випробовував гостру нестачу механіків і запчастин, які приходилося виписувати з-за кордону. Тому в перші роки ХХ ст. імперія могла похвалитися лише кількома десятками машин, і те, переважно, у приватній власності.

По завершенню Першої російської революції ситуація змінилася. На фоні економічного підйому значних успіхів добилися виробники авто. Був налагоджений маркетинг “моторів” самих різних марок, автогуми й запчастин (у Сумах магазин товариства “Проводник”, що продавав автомобільні, екіпажні й велосипедні шини, розташовувався за адресою вул. Соборна, 4). Нарешті, розгорнулося вітчизняне виробництво машин. Реклама й зарубіжний досвід підкреслювали престижність володіння “самоходом”. У результаті, чисельність автомобілістів почала швидко збільшуватися, у тому числі, і в повітових містах.

Вочевидь, раніше 1900-х років автівки в Сумах ще не з'явилися. У будь-якому випадку, в хроніці міських дорожньо-транспортних пригод – вірному показникові їх присутності – до цього часу фігурують лише візники та водовози. Ситуація змінилася після 1905 року – авто, мотоцикли і велосипеди, яких обивателі йменували “чортопхайками”, стали постійним учасником дорожнього руху. Одними з перших в Сумах власне авто придбали місцеві цукрозаводчики Лещинські. Відомо, що їхній шофер О.Ф. Лебедев служив у підприємців від 1904 р. (Годичный, 1912; ПАК), а в № 26 за 1902 р. журналу “Автомобиль” згаданий дехто із сумських Лещинських, якому редакція вислала довідник. Хоча Лещинські – одні з основних претендентів на звання перших місцевих автомобілістів, однак, упевненості в цьому немає. У вказаному номері “Автомобіля” в рубриці “Поштова скринька” також міститься повідомлення передплатнику видання, якомусь “Н.А. С-ву”, названого автомобілістом. Не маючи точних даних про те хто цей загадковий адресат, можу припустити, що таким міг бути цукрозаводчик Микола Олексійович Суханов, людина, безумовно, заможна й здатна утримувати таку “іграшку”, як “мотор” (Почтовый, 1902).

Тим не менш, саме Лещинські виявилися найгучнішою автомобільною родиною в Сумах. Невідомо, чи водив авто сам голова сімейства Микола Йосипович, але його нащадок Іван заслужив славу затятого автомобіліста й гонщика. Співачка Євфалія Хатаєва, яка в дитинстві гостювала в “мільйонерів Лещинських” в Кияниці Сумського повіту, про дозвілля в компанії Івана Миколайовича згадувала таке: “Напередодні вечора молодий син Лещинських бере нас в свій автомобіль і мчить нас в полях по вибоїстій дорозі 80 км на годину. І ми міцно тримаємося за руки аби не вискочити, і стискуємо з силою свої губи, лякаючись того, що відкриється рот, і ми відкусимо свої язики” (Хатаєва,

2002: 2). Відомо, що у Лещинських на 1910-ті роки мався цілий автопарк, який складався з “моторів” різних марок – “Мінерва”, “Берліє”, “Пежо” тощо.

Поява нового виду транспорту зобов’язало міську думу зайнятися новою для себе справою – розробкою правил дорожнього руху. Останні в той час створювалися в кожному місті власні, хоча й з дотриманням деяких типових положень. Сумські “Обов’язкові постанови про порядок їзди на велосипедах і автомобілях в м. Сумах” були створені навесні 1908 р. Усі машини, включно з велосипедами, слід було зареєструвати в міській управі, що видавала власникам “моторів” номери з міським гербом. Відтепер, вони були зобов’язані сплачувати особливий податок у міську скарбницю “з сили”, тобто в залежності від наявних кінських сил авто. Установлювався правосторонній рух. Особливу увагу приділено попередженню ДТП, для чого вводилася низка заборон і обмежень: “переїжджати вулицю слід тихим ходом, так само й на поворотах з однієї вулиці на іншу робити їх під прямим кутом”; “навчання їзди на вулицях і площах не допускається, а можливе на вигонах та в інших малолюдних місцях”; “при обгоні пішоходів обов’язково слід обганяти їх зліва, заздалегідь попереджуючи сигналами”; “при сумісній їзді велосипедисти повинні слідувати один за одним на відстані не менше 1 сажня один від одного”; “забороняється їзда без руля, без дзвоника чи різка, а так само їзда на перегонки”; “забороняється їзда по тротуарах, скверах, садах і по пішохідних доріжках бульварів”. Також заборонявся рух у місцях значного скупчення публіки: “у таких випадках, а також у випадку переляку коней, необхідності пересікти тротуар чи інший пішохідний шлях велосипедист повинен зійти з велосипеда й провести його в руках”. Із настанням темряви на кожному транспортному засобі повинен був запалюватися ліхтар. Обурення учасників транспортного руху викликав параграф, згідно якого “ріжки при велосипедах, як і дзвоники при автівках не допускаються”, оскільки більшість велосипедистів була “озброєна” саме різками. Батьки міста потурбувалися й про захист сум’ян від шуму: “зловживати сигналами забороняється”. Нарешті, обмеження швидкості встановлювалося лише в 11 верст (близько 12 км / годину), що, зрозуміло, далеко не всіма дотримувалося. Стежити за дотриманням ПДР було доручено городовим (Обязательные, 1908).

Складанням правил їзди по території повіту зайнялося і місцеве земство. При цьому проєкт обов’язкових постанов про порядок руху автомобілів передавався на експертизу місцевим автомобілістам із Сумського автоклубу (Журналы СУЗС, 1913: 73).

Попит на “самоходи” породжував пропозицію. У значній мірі стимулювали місцеву торгівлю автівками: по-перше, міжнародні автомобільні виставки, що пригорнули до себе велику увагу громадськості (1907, 1910, 1913 рр. – Санкт-Петербург, 1908 р. – Москва), по-друге, автопробіги (наприклад, Петербург–Київ–Москва–Петербург у 1910 р. і Петербург–Севастополь–Гагри в 1911 р.), що слугували відмінною рекламою можливостям і якості нового виду транспорту, по-третє, ратифікація Росією в 1911 р. “Міжнародної конвенції відносно пересування автомобілів”, що зробила можливими зарубіжні поїздки на “моторі”, запровадила міжнародні дорожні свідоцтва, а також уніфікувала перші міжнародні знаки (“Нерівна дорога”, “Перехрестя”, “Небезпечний поворот”, “Залізничний переїзд зі шлагбаумом”). Як слідство, відтепер заможні люди вважали справою престижу придбати власний “мотор”. Ціни на “залізних коней” станом на 1909 рік в залежності від марки, типу й оздоблення коливалися в межах 650–2000 руб. Потім, у зв’язку зі здороженням виробництва, вони зросли до середніх 2000–4000 руб. Але й це була цілком доступна вартість навіть для власників невеликих підприємств і фірм із річним оборотом лише в декілька десятків тисяч рублів. Тим більше, що “самоходи” можна було купити в розстрочку.

Якщо в 1900-ті роки місцеві покупці авто зверталися до столичних чи харківських автосалонів, то в другому десятилітті ХХ ст. “мотори” можна було придбати і в Сумах. Тут відомим концесіонером іноземних автівок був підприємець польського походження, інженер Едуард Лукич Кайданський. Тоді як харківські салони пропонували “Бенци”, “Форди”, “Мінерви” і “Фіати”, Кайданський робив клієнтам оригінальну пропозицію – “цілком обладнані” авто американської компанії “Mitchell-Lewis Motor Co” (м. Расин, штат Вісконсин, США), що виготовляла машини в 1903–1923 рр. на виробничих потужностях США і Великобританії. Також він реалізовував американські “Форди” й французькі “Дарраки”, зарубіжні моторні олива й запчастини, а також “моторні човни власного виробництва з бензиновими моторами від 2 до 8 сил” ціною від 350 руб. (Реклама, 1912; Kajdacski, 2013: 40–42). За спогадами сумського “старійшини краєзнавства” П.І. Нікітенка, “представництво й склад” підприємця містилися в нинішньому старому корпусі Сумського Палацу дітей та юнацтва, колишньому “земському банку” (у 1910-ті роки тут розміщувалися Сумський земський банк взаємного кредиту та Сумський Олександрівський селянський сільськогосподарський банк) (Никитенко, 1994: 45). У 1913 р. у Кайданського з’явилися конкуренти – власник чавунолитої, землеробських знарядь і машин заводу І.С. Погуляйченко почав продавати “Бенци”, а власник аптеки Ф.П. Янковський – гондлювати шинами компанії “Мішлен”. Він же взяв в оренду чи придбав автомобільну майстерню Геренштейна в будинку панянки Ісакової за Лінтварьовським мостом (ДАСО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 67: 1).

Зростання чисельності автомобілів природно призводило до зростання ризиків ДТП, незважаючи на доволі сурові ПДР. Давалися взнаки браку навиків водіння чи поваги до пішоходів та інших учасників дорожнього руху. Безумовно, це визначило в цілому негативне ставлення до автомобілістів, які порушували тихий спокій містян, тим більше, що вони були людьми заможними (за словами сучасника-інженера І.Я. Агунакова, “авто – іграшка статечних класів”). Преса ж лише підігрівала ці настрої. У цілому ж, картина зміни захопленого ставлення до міських автомобілістів на негативне була типовою в тодішній Росії.

На шпальтах газет найбільш часто згадувалися зіткнення автівок із кінями. Селянські шкапи, незвичні до вигляду й галасу “моторів”, відмовлялися слухати візників. Перегорнуті і розбиті хури, вивалений із них товар, внаслідок того, що “кінь злякався й поніс”, – стандартні повідомлення. Гіршими були справи, коли опинялися постраждалими люди. Наприклад, у січні 1913 р. на Троїцькій вулиці стався наступний випадок: побачивши автівку, кінь скинув із саней селян, розбивши їх о тумбу та помчався геть у бік Миколаївського лужка (Маленькие заметки, 1913). Улітку того ж року відбулася ДТП, за якої кінь, злякавшись автівку, що “мчалася з жахливою швидкістю”, сіпнувся, через що на проїжджу частину випав хлопчик-візниця, а машина переїхала йому ногу (Местная жизнь, 1913 d). У ДТП, що сталася 28 травня 1913 р. на Соборній вулиці, постраждав кінь візника: шофер машини інженера й власника технічного бюро Е.Е. Пінкерт біля аптеки Роде по зустрічній смузі наскочив на дрожки, в яких їхав відомий підприємець І.О. Асмолов. “Сила вдару була така велика, – вказувала газета “Сумской вестник”, – що кінь опинився під автівкою сильно пом’ятим, дрожки опинилися зламаними, у автомобіля погнуті крила і розбиті ліхтарі” (Местная жизнь, 1913 i). Прикметно, що в обох випадках водії сховалися з місця пригод.

Відбувалося й навпаки, коли перелякані тварини шкодили самим провокаторам ДТП. Наприклад, кінь від страху понісся прямо на мотоцикліста, яким виявився касир крамниці готового одягу Коваленко А.В. Кассель. Чоловік не постраждав, але позбавився транспортного засобу (Местная жизнь, 1913 i). Взаємна нелюбов коней і автівок проявлялася і за межами Сум. Зокрема, на Стецьковському шляху за містом автівка так

сполохнула селянську кобилу, що та дригнула в бік, перегорнула хуру й пошкодила господарю інвентар (Местная жизнь, 1913 а).

Траплялися ДТП, пов'язані зі зловживанням алкоголю. Так, улітку 1913 р. галаслива компанія молодих людей на чолі з шофером фірми Кайданського Литвиненком відправилася на прогулянку в машині, що належала Сумовській. Далеко від'їхати від гаражу не вдалося – авто кілька разів заїхало на тротуар, а потім загалом врізалося в огорожу будинку Громадського зібрання. Як наслідок, обидва крили і газогенератор були пошкоджені, при цьому самі любителі лихої їзди та пішоходи не постраждали. Становище горе-шофера погіршувалося тим, що “мотор” він узяв без відома господарки чи адміністратора садиби. Вірогідно, робітників гаражу Сумовської після цього випадку звільнили (Местная жизнь, 1913 с).

Переважно ДТП усе ж таки ставалися з причини перебільшення швидкості. Нерідко в хроніки пригод потрапляв любитель швидкої їзди автомобіліст Тушмалов – одного разу він не справився з керуванням і на швидкості вскочив на тротуар Монастирського провулку. Дана обставина його не зупинила – Тушмалов того ж дня продовжував вперто порушувати ПДР (Местная жизнь, 1913h). Відомими порушниками обмеження швидкості були мотоциклісти Сальман і Кассель. 20 серпня 1913 р. жертвою їхніх гонок по вулицям стала жінка, котру Кассель збив і переїхав. Спотворену пішохідницю в несвідомому стані доставили в земську лікарню. При цьому громадськість обурило поведінка Касселя, який покинув місце пригод (Местная жизнь, 1913f; Местная жизнь, 1913g). Іноді повідомлення про ДТП у Сумах за участю публічних осіб потрапляли і на сторінки харківської преси. Зокрема, газета “Утро” повідомляла про здійснення наїзду на жінку (“помял бабу”) на авто сумського лісоторговця та громадського діяча Л.М. Харченка (Областной отдел, 1912 b).

Певне, найсерйозніше з відомих за матеріалами преси ДТП відбулося 25 червня 1913 р. – автівка купця І.О. Ярцева марки “Форд”, в якому перебували шофер, один службовець і завідувач магазином Ярцева Н.А. Фрітче (Фрідше) з сином, зазнала аварії на Стецьковському шляху поблизу міста. При зіткненні з собакою луснула камера в одному з коліс, а потім при різкому гальмуванні пасажирів викинуло геть із салону. Автомобіліст В.А. фон Лоретц-Еблін, який проїжджав повз, постраждалих доставив на своєму “моторі” до земської лікарні у важкому стані (переломи кінцівок, у хлопчика – струс мозку) (Местная жизнь, 1913b). Нікітенко згадував ще одну ДТП, жертвою якої став водій: син купця Черняєва, не навчившись як слід водити авто, не справився з керуванням свого “Мітчела” і прямо по Монастирському провулку смикнувся в бік Спасо-Преображенського собору. “”Машина завалилася на сходах входу, невдачливого автомобіліста дістали заюшеного й змученого; багато було потім мороку з поліцейськими чинами за порушення громадського порядку. Доказували потім, що все сталося через підступ нечистої сили, а не по малому розумінню водія” (Никитенко, 1994: 46).

Коли вина шофера була доведена, його притягали до відповідальності. Щоправда, суворістю міри покарання не відзначалися. Зокрема, якогось Володимира Хмелевського, який наїхав на сумського обивателя (обмежився забоями і розбитим носом), оштрафували лише на 15 руб. (Местная жизнь, 1913 е).

Часті випадки ДТП, недостатня підготовка водіїв, дорожнеча автомобілів, запчастин, бензину і ПММ, нераціональність деяких встановлених правил водіння, жахливі дороги, тобто проблеми, що хвилювали більшість автолюбителів, природно спонукали їх до об'єднання заради вирішення цих та багатьох інших питань. Чимало сприяло кооперації автомобілістів і формування корпоративної етики осіб, які могла похвалитися власним механічним засобом пересування. Зразком для наслідування провінційних автоклубів було Російське автомобільне товариство, засноване в столиці в 1903 р. і прийняте

шістьма роками пізніше під височайшу протекцію. З тих пір воно почало йменуватися Імператорським Російським автомобільним товариством (ІРАТ). За його ініціативою в 1910 р. був створений Союз автоклубів Росії, до якого поступово вступили всі основні автомотоклуби і товариства Росії, зберігаючи при цьому широку автономію. До кінця 1914 р. таких по країні діяло понад тридцять. Серед них – і Сумський автомобільний клуб.

Його виникненню передувало поступово втягування сум'ян у вже існуючі організації автомобілістів. Вочевидь, першим із них до російської автомобільної громадськості приєднався Іван Миколайович Лещинський, який 1909 року був прийнятий у дійсні члени Московського автомобільного товариства (МАТ) (Хроника, 1909). По московських вулицях на своїх “торпедо” і “ландоле” марки “Мерседес” розсікав і сумський цукрозаводчик П.І. Харитоненко. Ці автівки він придбав у 1910 р. (Хроника, 1910; Хроника, 1911). А в 1914 р. уже його син, Іван Павлович, став членом-змагальником Першого російського автоклубу в Москві (Первый русский, 1914).

Відтепер наступила черга кооперації розрізнених сумських автолюбителів. Восени 1912 р. представники місцевої еліти, серед якої були предводитель дворянства Сумського повіту, камергер Двора Його Імператорської Величності, дійсний статський радник І.Д. Траскін, міський голова В.М. Золотарьов, голова Сумської повітової земської управи М.М. Петрищев, землевласник Лебединського повіту, поручик лейб-гвардії Кінного полку граф О.В. Капніст, власник Кекінської цукроварні В.А. фон Лоретц-Еблін, штаб-ротмістр запасу С.В. Сбітнев, відставний гвардії полковник В.Ю. Чаплін, дворяни Є.В. Святогор-Штепина, О.П. Кокорін, В.Ф. Карпов, М.М. Тушмалов, лікар М.П. Фрей, підприємець В.Ю. Перкович і деякі інші звернулися до харківського губернатора М.К. Катеринича з клопотанням затвердити статут Сумського автомобільного клубу, що й було з деякою затримкою зроблено. Таким чином, у Сумах автоклуб став другим за рахунком на Лівобережжі після харківського Південно-Російського автомобільного клубу (статут ПРАК затверджений в серпні 1911 р.), випередивши на півтори роки появу подібного товариства в Полтаві. Вірогідно, саме успішна спортивна та комерційна діяльність харківських автомобілістів, котрі зуміли перетворити своє об'єднання на прибуткову організацію за рахунок передачі в оренду своїх приміщень, влаштування різних платних заходів, як раз і підштовхнула до спілки автолюбителів-сум'ян. Скоріше за все, статут харків'ян також став базовим для Сумського автоклубу при виробі власного регламенту – між ними зустрічається чимало збігів (Баранцев, 2012; ДАХО. Ф. 29. Оп. 1. Спр. 400: 1–24).

Сумські ентузіасти прагнули організувати сили автомобілістів північної частини Слобожанщини – метою Клубу постулювалося “об'єднання осіб, зацікавлених у впорядкуванні, удосконаленні й поширенні автомобілізму в усіх його видах, стадіях і застосунках в межах Сумського, Охтирського та Лебединського повітів Харківської губернії”. Статут визначав доволі широкі права організації: влаштовувати «всілякі змагання й екскурсії з призами»; відкривати власні гаражі і майстерні; проводити бесіди, лекції й виставки, громадські розваги; створити автошколу з правом видачі новоспеченим механікам і шоферам свідоцтв і дипломів; набувати рухоме й нерухоме майно; займатися видавничою діяльністю; “клопотати перед властями та установами про надання членам Клубу права дослідження про стан доріг, про їх удосконалення і про встановлення на них попереджувальних знаків для керівництва автомобілістам”, а також “входити в громадські й урядові установи з клопотаннями та пропозиціями про покращення шляхів”; постачати членам товариства запчастини, ПММ, автогуму та інші необхідні матеріали; виписувати з-за кордону чи купувати в Росії автівки, запчастини тощо. Зокрема, передбачалося, що члени Клубу, перебуваючи в спілці з ІРАТ, можуть користуватися

знижками на оливу, бензин (до 20%) і на шини 23% від компаній-виробників (відносно палива мова, скоріше за все, йшла про компанії “Брати Нобель” чи “Брати Рильські”, а шин – про ризьку мануфактуру “Проводник”). Наприклад, заливати бензин за ціною 3 руб. 20 коп. за пуд замість “трьох вісімдесять”. Цікавий і такий параграф – здійснювати “всілякого роду дозволені урядом гри в карти, шахи і доміно”.

Товариство мало свою атрибутику – прапор і членські значки (на одяг і на авто); видавало членські квитки. Компаньйони розподілялися на чотири категорії: почесні, довічні, дійсні, змагальники (без «мотору»). Кандидати в члени Клубу (“аспіранти”), зобов’язувалися заручитися підтримкою не менш як двох дійсних членів. Прикметно, що до складу організації приймалися й жінки, хоча переконливих свідчень про наявність у ньому автоаматорок катма.

Почесним головою Клубу був його президент, а все управління справами товариства зосереджувалося в руках загального зібрання, правління й ревізійної комісії. Зібрання створювало й окремі комісії. Виокремлювався спортивний напрямок діяльності, очолюваний “командором” (ним, як правило, ставав самий досвідчений пілот, який керував клубними пробігами й гонками). На жаль, поки що не вдалося встановити імена керівників Клубу. Припустимо головою правління первинно міг бути або дворянин Микола Макарович Тушмалов, у майбутньому один із лідерів Сумської групи Партії народної свободи (після Лютневої революції), або гласний СПЗЗ Олександр Дмитрович Ігнат’єв. Прізвище Тушмалова зустрічається першою в різних заявах від імені засновників Клубу на ім’я губернатора, а також під проектом статуту. Ігнат’єву ініціатори створення організації доручали налагодження контакту з Харківським губернським у справах про товариства присутствієм. Нарешті, Ігнат’єв на сесії СПЗЗ ініціював приєднання до неї земства «в особі голови» на правах дійсного члена, за що й проголосувала більшість гласних.

Передбачалося, що Клуб повинен був стати об’єднанням істеблішменту – високі річні внески (у перший рік – 100 руб., у наступні – 50 руб.; для змагальників, відповідно, – 25 і 15 руб.; довічні – від 600 руб.; земство, як колективний член, щорічно вносило 100 руб.) визначали його дворянсько-буржуазну комплектацію. Ще в 1911 р. земська управа відмічала, що “власники автомобілів, за справжнім їхнім складом зовсім не належать до осіб податного стану”. Тому не можна визнати Сумський автоклуб масовою організацією, що, природно, відбилося й на фактичному замовченні його діяльності в пресі. Підозріле й наступне – далеко не всі багаті й авторитетні автолюбители опинилися серед засновників Клубу, як-от згадувані вище Кайданський і Лещинський, а також купець 1-ї гільдії, гласний міської думи, кандидат на виборах в Державну Думу IV скликання Лука Микитович Харченко чи той же “тато міста” Павло Іванович Харитоненко. Це можна пояснити тим, що серед великих автовласників не існувало єдності думок на цілі та завдання організації або тим, що давали про себе знати старі образи (ДАХО. Ф. 29. Оп. 1. Спр. 400: 1–24; Журнали СУЗС, 1913: 72–73; Смета, 1914: 64–65). Щоправда, єдиний натяк на те, що в місцевому автомобільному співтоваристві не все було гладко, мною віднайдений лише в промові гласного СПЗЗ П.Г. Черняєва. “Якщо купувати все через Кайданського, то ніякої знижки ні на що не отримаємо”, – лунає претензія місцевих автомобілістів до головного поставника автозапчастин і ПММ (Журнали СУЗС, 1913: 72). Вочевидь, не вийшло в Клуба і з автошколою. Реклама міської преси рясніла пропозиціями закінчити курси водіння саме в Москві, де бажаючих спокушали дешевою вартістю проживання, отриманням атестату й рекомендаціями. При цьому абсолютно не згадувалося про вишкіл водіїв у Сумах.

Незалежно від належності до Клубу сумські автомобілісти приймали активну участь у громадському житті міста, коли виникала потреба в “моторах”. Наприклад,

Е.Л. Кайданський, П.Г. Черняєв, М.П. Фрей і Л.М. Харченко надавали свої автівки в розпорядження організаційного комітету з влаштування дня “білої ромашки” – збору коштів на боротьбу з сухотами (Областной отдел, 1912 а).

Окрім самих автовласників, на початку 1910-х років в місті склався цілий клас найманих працівників – професійних шоферів. Із них відомі згадуваний вище Олександр Федорович Лебедєв, нагороджений у 1912 р. радою старшин МАТ “за відмінно старанну восьмирічну службу з повним знанням своєї справи і за обережне управління автомобілем” наркуавним знаком Товариства, шофер фірми Кайданського Литвиненко, Тимофій Федорович Герман, Всеволод Дмитрович Пінк, колишній робітник Бельгійського заводу, який закінчив автошколу в Петербурзі у 1912 р. З початком Великої війни Пінк був мобілізований; служив в 5-му броневих автомобільному загоні 8-ї армії Південно-Західного фронту. Він брав безпосередню участь у боях, проявив хоробрість і вміння, за що і був нагороджений чотирма Георгіївськими хрестами та двома медалями “За храбрость”. В осінні дні 1917 р. В.Д. Пінк посилювався в більшовицькому повстанні у Києві. Після роззброєння червоногвардійців частинами Центральної Ради підпрапорщик Пінк відправився до Сум, де приєднався до місцевої організації РКП(б). У складі сумського червоногвардійського загону, що мав півескадрон кавалерії, йому прийшлося тимчасово змінити броневих автомобіль на коня (ДАСО. Ф. Р-2362. Оп. 1. Спр. 60: 38).

Незважаючи на те, що у приватних власників зарплата могла бути досить високою, деякі шофери віддавали перевагу влаштуванню з окладом нижче у відомства, де на відміну від служби у приватних осіб дотримувалися певні соціальні гарантії. Відомо, що в 1914 р. у штаті сумського земства перебував шофер Роман Макаренко, а в 1917 р. – шофери Андрій Ляшенко і Григорій Світличний (Журнали СУЗС, 1914: 28; Местная жизнь, 1917).

Відомою пробою сил і можливостей автомобілістів слугувала участь в гонках і пробігах. У 1910-ті роки в цей процес втягнулися й сум’яни. Так, у 1912 р. І.М. Лещинський на машині “Берліє” брав участь в пробігу Москва–Рязань, влаштованому МАТ (Пробег Москва–Рязань, 1912). У серпні 1913 р. члени Сумського автоклубу, а також автомобілісти Полтави, Вороніжу й Катеринославу були запрошені ПРАК на зустріч учасників ралі Москва–Харків. 30 серпня того ж року на Білгородському шосе відбулися верстові гонки на приз від харківського відділення товариства “Проводник” (срібний кубок), ПРАК і МАТ. У трьох гонках на своєму авто марки “Пежо” взяв участь і І.М. Лещинський (вочевидь, до цього часу він уже став членом Сумського автоклубу), але призового місця тоді не здобув (Автомобильные, 1913; Московское, 1913; Спорт, 1913).

Вочевидь, самим відчайдушним сумським любителем автопробігів був Е.Л. Кайданський. У 1913 р. МАТ, вирішивши розсіяти погляд європейців на Росію як на відсталу в плані розвитку автомобільного спорту країну, організувало пробіг Москва–Берлін–Париж. У заході було задіяно 18 пілотів, у т. ч. і Едуард Лукич, який пілотував свій “Мітчел”. В екіпаж, окрім Кайданського, входили його шофер і племінник, студент Інституту цивільних інженерів імператора Миколи І Урбанек. Як і всі інші машини пробігу, сумська автівка була прикрашена прапорцями з державною символікою і стрічкою з написом “Moscou Berlin Paris”.

Увесь маршрут складався з тринадцяти перегонів, які в межах імперії Романових рахувалися у верстах, а на території європейських держав – у кілометрах: 12 червня – Москва–Твер (158 в); 13 червня – Твер–Новгород (339 в); 14 червня – Новгород–Псков (203 в); 15 червня – Псков–Рига (259 в); 17 червня – Рига–Тільзіт (245 км); 18 червня – Тільзіт–Данциг (303 км); 19 червня – Данциг–Кольберг (240 км); 20 червня – Кольберг–Берлін (305 км); 22 червня – Берлін–Лейпциг (169 км); 23 червня – Лейпциг–

Франкфурт-на-Майні (356 км); 25 червня – Франкфурт-на-Майні–Страсбург (221 км); 26 червня – Страсбург–Нансі (137 км); 27 червня – Нансі–Париж (304 км).

До західних кордонів держави пробіг для сум'ян відбувався успішно. Але недалеко від державного кордону, в Західній Литві, Кайданський, аби запобігти зіткненню з парою запряганих у хуру коней, які злякалися машини, на великій швидкості сіпнувся різко в бік і вискочив на узбіччя. У результаті, в авто після вдару о великий камінь вигнулася вісь і потріскався картер. “Пану Кайданському, як досвідченому механіку, не важко було виправити ці дефекти”, – стверджував один із учасників пробігу, хоча, на самому ділі, ремонт у полі затягнувся до ранку. Більш того, Едуард Лукич захопив з собою до німецького кордону автора подорожніх заміток із екіпажу Сичова, чий “Берліє” вийшов з ладу ще раніше.

Благополучно перетнувши кордон, екіпажи дісталися Кенігсбергу, де на їхню честь членами Німецького автомобільного товариства був даний банкет. Однак цей захід Кайданському прийшлося пропустити, оскільки він залишився в Тільзіті завершити ремонт своєї автівки. Тож своїх колег він наздогнав лише в Данцигу. Надолужив урочистості Едуард Лукич уже в Берліні, де відбувся сніданок, улаштований ІРАТ на честь спортсменів, в присутності російського амбасадора С.М. Свербеєва. Шанобливу увагу, але відтепер з боку німецьких автомобілістів, російські пілоти відчували по дорозі в усій Німецькій імперії. Наприклад, члени автоклубу Саксонії зустріли гостей на кордоні з Пруссією та влаштували на їхню честь банкет в Лейпцизі. Щиру привітність російські спортсмени зустрічали й на трасах Франції – урочисті прийоми, банкети, овації публіки, музика та квіти. Нарешті, 27 червня всі 18 учасників дісталися до кінцевого пункту ралі – паризького “Grand Hôtel”. Згідно сімейної легенди, Кайданський, якому не дісталася жодна нагорода, чому, вочевидь, виною послугувала аварія в Литві, перш ніж повернутися до Сум, зі столиці Франції направився в Бельгію, де в нього з’явилися деякі бізнес-інтереси (Автомобильный, 1913; Пробег Москва–Берлін–Париж, 1913а; Пробег Москва–Берлін–Париж, 1913b; Kajdacski, 2013: 43). Участь у такій значимій події, безумовно, закріпило авторитет Кайданського в місцевому товаристві, зробило його справжньою знаменитістю і, певно, посприяло комерції сум’янина.

Приватні ініціативи поширення автомобільного руху, необхідність впорядкувати пересування автотранспорту по шляхах повіту, а також все більш очевидна автомобілізація органів влади по країні не залишили в стороні від цього процесу і місцеве самоврядування. Восени 1911 р. СПЗЗ обговорило питання про набуття “механічного екіпажу” з метою здійснення “постійного технічного нагляду і господарського пильного ока” за об’єктами, що підлягали управлінню земства, для чого гласні постановили виділити в бюджеті наступного року 4 тис. руб. (при цьому управа наполягала на набутті двох авто та асигнування на це вдвічі більшої суми), а також обкласти власників авто особливим земським податком. Незважаючи на те, що автомобіліст і гласний Зібрання купець П.Г. Черняєв порахував дані платежі “передчасними”, колеги його думку не поділили й встановили з автовласників на користь земства щорічний збір в розмірі 10 руб. з кожної машини. Після його сплати вони утримували “особливий квиток на право їзди по дорогам повіту” (по суті – водійські права регіонального значення). Передбачалося, що зібрані кошти підуть на ремонт чи будівництво дорожнього полотна та мостів в межах району. Вочевидь, внески автомобілістів дійсно допомогли в цьому питанні, оскільки земські видатки на дорожнє будівництво зросли з 10 тис. руб. у 1912 р. до 15 тис. руб. у 1914 р. (Журналы СУЗС, 1912: 9–12, 118, 145–146, 149–152; Смета, 1914: 16–17).

Через рік питання земського оподаткування автомобілістів знов встало на порядку денному. Частина гласних на чолі з П.І. Харитоненко намагалася оскаржити минулорічне рішення, ставлячи питання руба наступним чином: “спочатку дороги – потім податки”

(Журналы СУЗС, 1913: 11). Хоча факт того, що шляхи розбиваються гужовим транспортом навіть більше, ніж авто, гласними визнавався, це не переконало їхню більшість у тому, що і надалі саме селяни повинні нести на собі основний тягар по сплаті зборів на утримання шляхів.

Купівля автівки (на жаль, ми не маємо даних про марку земської машини. Відомо лише те, що вона відносилася до категорії “середняків”, маючи 18 кінських сил) в значній мірі економила час для відряджень техперсоналу і членів управи, зібрання необхідних даних для ревізійної комісії. При цьому однієї машини земцям явно не вистачало – все рівно приходилося покладатися, особливо взимку, на кінну упряж (Журналы СУЗС, 1914: 19). У 1914 р. земці ініціювали також купівлю “нафтового трактору-катка” і дорожніх машин для укладки асфальту на суму в 12100 руб. Однак, через початок воєнних дій і дефіцит коштів цю ідею прийшлося відкласти. Прикметно, що земство, ухвалюючи рішення про необхідні витрати, пов’язані з придбанням техніки, при цьому суттєво обмежувало оплату праці шофера. Йому виплачувався річний оклад у 480 руб., хоча в середньому найманим водіям у Сумах сплачували від 600 руб. У той же час на утримання автівки орган влади тратив вчетверо більше: тільки в 1914 р. цей вид видатків склав 2085 руб. (Отчет, 1915: 146; Смета, 1914: 4–5).

Ситуація з використанням автомобіля в громадських і приватних цілях змінилася з початком Першої світової війни. Напередодні вступу у війну Росії, 17 липня 1914 р., був затверджений Закон “Про автомобільну військову повинність”, що визначав порядок мобілізації приватних автомашин з грошовим відшкодуванням. При цьому “мотори” призивали в армію одразу з шоферами, як, наприклад, у випадку зі згаданими вище Р. Макаренко й В. Пінком.

На хвилі патріотичного підйому, що охопило суспільство в перші місяці світової борні, необхідні приготування до бойових дій розгорнули міська та земська громадськість. Ще в 1912 р. СПЗЗ постановило передати земську автівку в розпорядження військового відомства у випадку війни. З її початком земство виконало своє зобов’язання одночасно із купівлею окремо для потреб армії більш міцного шестимісного “торпедо” марки “Опель” чи “Бенц” у межах 7 тис. руб. (Городские новости, 1914; Журналы СУЗС, 1913: 70; Журналы СУЗС, 1914: 5, 19).

Не зважаючи на повітовий статус, Суми на початку ХХ ст. сміливо залучилися до процесу автомобілізації, набуваючи всі атрибути населеного пункту зі значною кількістю “моторів”: різні марки автомобілів в руках значної кількості власників; автокомерція (продаж авто, мотоциклів, велосипедів, ПММ, запчастин, автогуми); широкий штат шоферів, зайнятих у приватних осіб і у відомствах; наявність автомайстерень; функціонування громадської організації автомобілістів; дія ПДР; участь місцевих автолюбителів у змаганнях. Безумовно, автомобілізму Суми завдячують, перш за все, своєму економічному зростанню, пов’язаному із цукровим виробництвом і машинобудуванням, розширенню підприємницького прошарку містян, здатних утримувати авто, а також ствердженню в колективній свідомості реноме автомобіліста. Високі витрати на утримання авто визначали елітарність групи автовласників, і водночас, деяке їхнє несприйняття з боку демократичних кіл населення, чому чимало сприяли випадки ДТП, у яких жертвами нерідко були пересічні обивателі. У стороні від відомих фактів дорожніх пригод опинилися найфаховіші водії, які набули всеросійської популярності завдяки участі в пробігах та гонках – Іван Лещинський і Едуард Кайданський. Однак, з високою долею вірогідності саме Миколу Суханова можна визнати першим сумських автомобілістом, а початок місцевої автомобільної історії слід виводити від 1902 року, коли пан “Н.А. С-в” був згаданий у якості автомобіліста в профільному журналі російських автолюбителів.

Література

- Автомобильные, 1913 – Автомобильные состязания // Южный край. 1913, 31 августа. С. 4.
- Автомобильный, 1913 – Автомобильный пробег Москва–Берлин–Париж, организованный Московским автомобильным обществом // Автомобилист. 1913. № 11. С. 41–48.
- Баранцев, 2012 – *Баранцев И.* Без направляющей колеи: хроники провинциального автоклуба // Коммерсантъ Автопилот. 2012. № 7. С. 84.
- Годичный, 1912 – Годичный праздник Московского автомобильного общества // Автомобилист. 1912. № 21. С. 42.
- Городские новости, 1914 – Городские новости // Утро. 1914. № 2376. С. 7.
- ДАСО – Державний архів Сумської області.
- ДАХО – Державний архів Харківської області.
- Хатаева, 2002 – Евфалия Хатаева о времени и о себе... / Сост., текстолог. подгот., вступ. ст., обзор фонда, коммент. Л.А. Покидченко. Сумы: АС-Полиграф, 2002. 24 с.
- Журналы СУЗС, 1912 – Журналы Сумского уездного земского собрания очередной сессии 28-30 сентября 2-4-го октября 1911 года. С приложениями. Сумы: Тип. В. Ильченко, 1912. 616 с.
- Журналы СУЗС, 1913 – Журналы Сумского уездного земского собрания очередной сессии 23-28 октября 1912 года. Сумы: Типо-лит. П.К. Пашкова, 1913. 89 с.
- Журналы СУЗС, 1914 – Журналы Сумского уездного земского собрания чрезвычайной сессии 30 июля 1914 года. С приложениями. Сумы: Тов-во печатного дела И.Г. Ильченко и братья, 1914. 89 с.
- Никитенко, 1994 – Из записок Никитенко, написанных в 1984 г. в уездном городе С или по улицам старого города // Заметки о городе Сумы. Сумы: рукопись, 1994. 79 с.
- Кудинов, 2020a – *Кудинов Д.* “Мы крепко держимся за руки, чтобы не выскочить”: рассказы об истории сумского автомобильного движения начала XX века // Ваш шанс. 2020. № 39. С. 16A–17A.
- Кудинов, 2020b – *Кудинов Д.* “Мы крепко держимся за руки, чтобы не выскочить”: рассказы об истории сумского автомобильного движения начала XX века // Ваш шанс. 2020. № 40. С. 12A–13A.
- Лесина, 2010 – *Лесина Ю.* Возвращение имени: старый и прекрасный дом на Псельской ожил новой памятью своего хозяина // Ваш шанс. 2010. № 25. URL: <http://www.shans.com.ua/?m=nr&id=30275&in=276/>. (дата обращения: 02.12.20).
- Маленькие заметки, 1913 – Маленькие заметки // Сумской вестник. 1913, 19 января. С. 3.
- Манько, 2008 – *Манько М.О.* Суми та сумчани у документах сучасників. Книга друга (1655–2008). Суми: ВВП “Мрія-1” ТОВ, 2008. 436 с.
- Местная жизнь, 1913a – Местная жизнь // Сумской вестник. 1913, 11 мая. С. 3.
- Местная жизнь, 1913b – Местная жизнь // Сумской вестник. 1913, 26 июня. С. 3.
- Местная жизнь, 1913c – Местная жизнь // Сумской вестник. 1913, 23 июля. С. 3.
- Местная жизнь, 1913d – Местная жизнь // Сумской вестник. 1913, 26 июля. С. 3.
- Местная жизнь, 1913e – Местная жизнь // Сумской вестник. 1913, 15 августа. С. 2.
- Местная жизнь, 1913f – Местная жизнь // Сумской вестник. 1913, 21 августа. С. 3.
- Местная жизнь, 1913g – Местная жизнь // Сумской вестник. 1913, 22 августа. С. 2.
- Местная жизнь, 1913h – Местная жизнь // Сумской вестник. 1913, 31 августа. С. 3.
- Местная жизнь, 1913i – Местная жизнь // Сумской вестник. 1913, 19 сентября. С. 2.
- Местная жизнь, 1917 – Местная жизнь // Сумской вестник. 1917, 7 ноября. С. 4.
- Московское, 1913 – Московское автомобильное общество // Автомобилист. 1913. № 15. С. 63.
- Областной отдел, 1912 a – Областной отдел // Утро. 1912. № 1646. С. 7.
- Областной отдел, 1912 b – Областной отдел // Утро. 1912. № 1649. С. 5.
- Обязательные, 1908 – Обязательные постановления о порядке езды на велосипедах и автомобилях в г. Сумах // Сумской листок. 1908. 5 июня. С. 4.
- Отчет, 1915 – Отчет Сумской уездной земской управы за 1914 год. Сумы: Типо-лит. П.К. Пашков, 1915. 267 с.
- Первый русский, 1914 – Первый русский автомобильный клуб в Москве // Автомобилист. 1914. № 19–20. С. 35.
- Почтовый, 1902 – Почтовый ящик // Автомобиль. 1902. № 26. С. 16.
- ПАК – Приватний архів Курбатова. Свідок шоферу О.Ф. Лебедєва про нагородження його наркувним знаком.
- Пробег Москва–Берлин–Париж, 1913 a – Пробег Москва–Берлин–Париж, организованный Московским автомобильным обществом // Автомобилист. 1913. № 12. С. 58–59.
- Пробег Москва–Берлин–Париж, 1913 b – Пробег Москва–Берлин–Париж, организованный Московским автомобильным обществом // Автомобилист. 1913. № 13. С. 30–32, 41–43.
- Пробег Москва–Рязань, 1912 – Пробег Московского автомобильного общества Москва–Рязань // Автомобилист. 1912. № 13. С. 41.
- Реклама, 1912 – Реклама // Сумской вестник. 1912, 12 февраля. С. 1.
- Сикорский, 2015 – *Сикорский А.* Сумы автомобильные: первые автомобили, первые авторалли, первый автогонщик, первый автосалон в нашем городе // Панорама. 2015. № 44. С. А10.

- Смета, 1914 – Смета расходов и доходов Сумского уездного земства с приложением раскладок уездного и губернского земского сбора. Сумы: Типо-лит. П. К. Пашкова, 1914. 225 с.
- Спорт, 1913 – Спорт // Южный край. 1913, 27 августа. С. 5.
- Суми, 2009 – Суми. Пам'ять старих вулиць: Збірник історико-краєзнавчих матеріалів / [Автори текстів: В.К. Шейко, С.М. Кондратенко, М.Л. Охріменко, Ю.В. П'ятаченко]. К.: Фолігрант, 2009. 324 с.
- Хроника, 1909 – Хроника // Автомобилист. 1909. № 20. С. 3.
- Хроника, 1910 – Хроника // Автомобилист. 1910. № 19. С. 31.
- Хроника, 1911 – Хроника // Автомобилист. 1911. № 1. С. 40.
- Kajdacski, 2013 – *Kajdacski E.* Wspomnienia z mojej Atlantydy. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2013. 530 s.

References:

- Avtomobilnyye, 1913 – Avtomobilnyye sostyazaniya [Automobile competitions] // Yuzhnyy kray. 1913. 31 avgusta. s. 4. [in Russian].
- Avtomobilnyy, 1913 – Avtomobilnyy probeg Moskva–Berlin–Parizh. organizovanny Moskovskim avtomobilnym obshchestvom [Automobile rally Moscow-Berlin-Paris, organized by the Moscow Automobile Society] // Avtomobilist. 1913. № 11. s. 41–48. [in Russian].
- Barantsev, 2012 – *Barantsev I.* Bez napravlyayushchey kolei: khroniki provintsialnogo avtokluba [Without a guide track: chronicles of a provincial car club] // Kommersant Avtopilot. 2012. № 7. s. 84. [in Russian].
- Godichnyy, 1912 – Godichnyy prazdnik Moskovskogo avtomobilnogo obshchestva [Annual holiday of the Moscow Automobile Society] // Avtomobilist. 1912. № 21. s. 42. [in Russian].
- Gorodskiyе novosti, 1914 – Gorodskiyе novosti [City News] // Utro. 1914. № 2376. s. 7. [in Russian].
- DASO – Derzhavnyi arkhiv Sumskoi oblasti [State Archive of Sumy Region].
- DAKhO – Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti [State Archive of Kharkiv Region].
- Khatayeva, 2002 – Evfaliya Khatayeva o vremeni i o sebe... [Evfalia Khataeva about time and about herself...] / Sost.. tekstolog. podgot.. vstup. st.. obzor fonda. komment. L. A. Pokidchenko. Sumy: AS-Poligraf. 2002. 24 s. [in Russian].
- Zhurnaly SUZS, 1912 – Zhurnaly Sumskogo uyezdnogo zemskogo sobraniya ocherednoy sessii 28-30 sentyabrya 2-4-go oktyabrya 1911 goda. S prilozheniyami [Journals of the Sumy district zemstvo assembly of the regular session September 28-30, October 2-4, 1911. With applications]. Sumy: Tip. V. Ilchenko. 1912. 616 s. [in Russian].
- Zhurnaly SUZS, 1913 – Zhurnaly Sumskogo uyezdnogo zemskogo sobraniya ocherednoy sessii 23-28 oktyabrya 1912 goda [Journals of the Sumy district zemstvo assembly of the regular session October 23-28, 1912]. Sumy: Tipo-lit. P. K. Pashkova. 1913. 89 s. [in Russian].
- Zhurnaly SUZS, 1914 – Zhurnaly Sumskogo uyezdnogo zemskogo sobraniya chrezvychaynoy sessii 30 iyulya 1914 goda. S prilozheniyami [Journals of the Sumy Uyezd Zemstvo Assembly of the Extraordinary Session on July 30, 1914. With applications]. Sumy: Tov-vo pechatnogo dela I. G. Ilchenko i bratia. 1914. 89 s. [in Russian].
- Kudinov, 2020a – *Kudinov D.* “My krepko derzhimsya za ruki. chtoby ne vyskochit”: rasskazy ob istorii sumskogo avtomobilnogo dvizheniya nachala KhKh veka [“We hold hands tightly so as not to jump out”: stories about the history of Sumy car traffic in the early twentieth century] // Vash shans. 2020. № 39. S. 16A–17A. [in Russian].
- Kudinov, 2020b – *Kudinov D.* “My krepko derzhimsya za ruki. chtoby ne vyskochit”: rasskazy ob istorii sumskogo avtomobilnogo dvizheniya nachala KhKh veka [“We hold hands tightly so as not to jump out”: stories about the history of Sumy car traffic in the early twentieth century] // Vash shans. 2020. № 40. S. 12A–13A. [in Russian].
- Lesina, 2010 – *Lesina Yu.* Vozvrashcheniye imeni: staryy i prekrasnyy dom na Pselskoy ozhil novoy pamyatyu svoego khozyaina [The return of the name: the old and beautiful house on Pselskaya came to life with a new memory of its owner] // Vash shans. 2010. № 25. URL: <http://www.shans.com.ua/?m=nr&id=30275&in=276/>. (data obrashcheniya: 02.12.20). [in Russian].
- Malenkiye zametki, 1913 – Malenkiye zametki [Little Notes] // Sumskoy vestnik. 1913. 19 yanvarya. S. 3. [in Russian].
- Man'ko, 2008 – *Man'ko M.O.* Sumy' ta sumchany' u dokumentax suchasny'kiv. Kny'ga druga (1655–2008) [Sumy and Sumy residents in the documents of contemporaries. Book two (1655–2008)]. Sumy: VVP “Mriya-1” TOV, 2008. 436 s. [in Ukrainian].
- Mestnaya zhizn, 1913a – Mestnaya zhizn [Local Life] // Sumskoy vestnik. 1913. 11 maya. S. 3. [in Russian].
- Mestnaya zhizn, 1913b – Mestnaya zhizn [Local Life] // Sumskoy vestnik. 1913. 26 iyunya. S. 3. [in Russian].
- Mestnaya zhizn, 1913c – Mestnaya zhizn [Local Life] // Sumskoy vestnik. 1913. 23 iyulya. S. 3. [in Russian].
- Mestnaya zhizn, 1913d – Mestnaya zhizn [Local Life] // Sumskoy vestnik. 1913. 26 iyulya. S. 3. [in Russian].
- Mestnaya zhizn, 1913e – Mestnaya zhizn [Local Life] // Sumskoy vestnik. 1913. 15 avgusta. S. 2. [in Russian].
- Mestnaya zhizn, 1913f – Mestnaya zhizn [Local Life] // Sumskoy vestnik. 1913. 21 avgusta. S. 3. [in Russian].
- Mestnaya zhizn, 1913g – Mestnaya zhizn [Local Life] // Sumskoy vestnik. 1913. 22 avgusta. S. 2. [in Russian].
- Mestnaya zhizn, 1913h – Mestnaya zhizn [Local Life] // Sumskoy vestnik. 1913. 31 avgusta. S. 3. [in Russian].

- Mestnaya zhizn, 1913i – Mestnaya zhizn [Local Life] // Sumskoy vestnik. 1913. 19 sentyabrya. S. 2. [in Russian].
- Mestnaya zhizn, 1917 – Mestnaya zhizn [Local Life] // Sumskoy vestnik. 1917. 7 noyabrya. S. 4. [in Russian].
- Moskovskoye, 1913 – Moskovskoye avtomobilnoye obshchestvo [Moscow Automobile Society] // Avtomobilist. 1913. № 15. S. 63. [in Russian].
- Nikitenko, 1994 – Iz zapisok Nikitenko, napisannykh v 1984 g. v uyezdnom gorode S ili po ulitsam starogo goroda [From Nikitenko's notes, written in 1984 in the county town of S or along the streets of the old city] // Zametki o gorode Sumy. Sumy: rukopis. 1994. 79 s. [in Russian].
- Oblastnoy otdel, 1912 a – Oblastnoy otdel [Regional department] // Utro. 1912. № 1646. S. 7. [in Russian].
- Oblastnoy otdel, 1912 b – Oblastnoy otdel [Regional department] // Utro. 1912. № 1649. S. 5. [in Russian].
- Obyazatelnyye, 1908 – Obyazatelnyye postanovleniya o poryadke ezdy na velosipedakh i avtomobilyakh v g. Sumakh [Mandatory regulations on the order of riding bicycles and cars in the city of Sumy] // Sumskoy listok. 1908. 5 iyunya. S. 4. [in Russian].
- Otchet, 1915 – Otchet Sumskoy uyezdnoy zemskoy upravy za 1914 god [Report of the Sumy district zemstvo council for 1914]. Sumy: Tipo-lit. P. K. Pashkov. 1915. 267 s. [in Russian].
- PAK – Pryvatnyi arkhiv Kurbatova. Svidotstvo shoferu O. F. Lebedieva pro nahorodzhennia yoho narukavnym znakom [Kurbatov's private archive. Certificate of driver AF Lebedev on awarding him a badge].
- Pervyy russkiy, 1914 – Pervyy russkiy avtomobilnyy klub v Moskve [The first Russian car club in Moscow] // Avtomobilist. 1914. № 19–20. S. 35. [in Russian].
- Pochtovyy, 1902 – Pochtovyy yashchik [Postbox] // Avtomobil. 1902. № 26. S. 16. [in Russian].
- Probeg Moskva–Berlin–Parizh, 1913 a – Probeg Moskva–Berlin–Parizh. organizovanny Moskivskim avtomobilnym obshchestvom [Rally Moscow–Berlin–Paris, organized by the Moscow Automobile Society] // Avtomobilist. 1913. № 12. S. 58–59. [in Russian].
- Probeg Moskva–Berlin–Parizh, 1913 b – Probeg Moskva–Berlin–Parizh. organizovanny Moskivskim avtomobilnym obshchestvom [Rally Moscow–Berlin–Paris, organized by the Moscow Automobile Society] // Avtomobilist. 1913. № 13. S. 30–32. 41–43. [in Russian].
- Probeg Moskva–Ryazan, 1912 – Probeg Moskovskogo avtomobilnogo obshchestva Moskva–Ryazan [Rally of the Moscow Automobile Society Moscow–Ryazan] // Avtomobilist. 1912. № 13. S. 41. [in Russian].
- Reklama, 1912 – Reklama [Publicity] // Sumskoy vestnik. 1912. 12 fevralya. S. 1. [in Russian].
- Sikorskiy, 2015 – *Sikorskiy A.* Sumy avtomobilnyye: pervyye avtomobili. pervyye avtoralli. pervyy avtogonshchik. pervyy avtosalon v nashem gorode [Car bags: the first cars, the first rally, the first race car driver, the first car dealership in our city] // Panorama. 2015. № 44. S. A10. [in Russian].
- Smeta, 1914 – Smeta raskhodov i dokhodov Sumskogo uyezdnogo zemstva s prilozheniyem raskladok uyezdnogo i gubernskogo zemskogo sbora [Estimated expenses and incomes of the Sumy uyezd zemstvo with the layout of the uyezd and provincial zemstvo]. Sumy: Tipo-lit. P. K. Pashkova. 1914. 225 s. [in Russian].
- Sport, 1913 – Sport [Sport] // Yuzhnyy kray. 1913. 27 avgusta. S. 5. [in Russian].
- Sumi, 2009 – Sumi. Pam'yat starikh vulits: Zbirnik istoriko-kraєznavchikh materialiv [Sumy. Memory of Old Streets: A Collection of Historical and Local History Materials] / [Avtori tekstiv: V. K. Sheyko. S. M. Kondratenko. M. L. Okhrimenko. Yu. V. P'yatachenko]. K.: Foligrant. 2009. 324 s. [in Ukrainian].
- Khronika, 1909 – Khronika [Chronicle] // Avtomobilist. 1909. № 20. S. 3. [in Russian].
- Khronika, 1910 – Khronika [Chronicle] // Avtomobilist. 1910. № 19. S. 31. [in Russian].
- Khronika, 1911 – Khronika [Chronicle] // Avtomobilist. 1911. № 1. S. 40. [in Russian].
- Kajdanski, 2013 – *Kajdanski E.* Wspomnienia z mojej Atlantydy [Memories of my Atlantis]. Krakow: Wydawnictwo Literackie, 2013. 530 s. [in Polish].

DOI: doi.org/10.21272/shaj.2022.i38.p.48

ANDRII P. HRYTSENKO, OLENA A. CHUMACHENKO, VICTOR S. PROKOPCHUK
Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University (Ukraine)

THE INITIAL PERIOD OF THE CAMPAIGN TO ELIMINATE ILLITERACY IN THE SUMY REGION IN THE 1920s: AGITATION FOR LITERACY, ENCOURAGEMENT TO STUDY ON AN IDEOLOGICAL FACTOR (according to the State Archives of Sumy region)

Abstract. *The article characterizes the initial stage of a large-scale campaign to eliminate illiteracy, which took place in Ukraine in the 20s-30s of the XXth century. It's stated that general illiteracy hampered the economic and cultural development of the whole country. Therefore, after the October Revolution of 1917, along with the military front and the front of the struggle against economic destruction, there was a third – cultural, whose primary task was the struggle for literacy of the population. For the first time, documents from the State Archives of the Sumy Region on the process of a liquidation illiteracy in the region are being introduced into scientific circulation. The documents provide an idea of such activities as agitation of the population for literacy, encouragement of adults to study in illiteracy institutions and the ideological factor of the campaign to eliminate of illiteracy in Sumy region.*

One of the most important stages in the history of education and culture of the early twentieth century was the work to eliminate illiteracy, which unfolded widely after the adoption of the Decree of the People's Commissar of the RSFSR "On the elimination of illiteracy among the RSFSR population" of December 26, 1919. The document provided for the complete elimination of illiteracy throughout the country. Liknep in Ukraine was initiated by the resolution of the SNC of the USSR "On Combating Illiteracy" of May 21, 1921, which virtually duplicated the previous decree of the People's Commissar of the RSFSR, thus giving it effect in the Ukrainian SSR.

O. Boyko, V. Kozyr, V. Motuz, and S. Svistovych dealt with the issue of eliminating illiteracy in Ukraine in various aspects. The elimination of illiteracy in the Sumy region is not represented by extensive historiography. Mostly local historians developed the topic of Ukrainization in the Sumy region in the 1920s and 1930s. In recent years, there has been interest in the topic, in particular, the issue of the liknep campaign is the subject of articles by L. Epik and N. Petrenko, the latter is working on thorough work on this issue.

The source base of the study consists of documents of the 20-30s of the XX century of the State Archives of Sumy region. The term "liknep" (likvidatsiia nepysmennosti – elimination of illiteracy) meant the elimination, ie elimination of illiteracy, in other words, the teaching of basic literacy to those who cannot read, write and count at all. In contrast to the broad understanding of the word, in the system of likneps the word "literacy" meant only the initial, alphabetic literacy.

The elimination of illiteracy was carried out by the educated part of the population in the order of labor service. Not only educational institutions, but also cultural and educational institutions, trade unions and committees of poor peasants took an active part in the dissemination of education. To solve the complex of problems related to the elimination of illiteracy, a system of special educational institutions has been created within the framework of public education.

Working on the funds of the State Archives of Sumy region, we managed to find documents that characterize the initial stage of the campaign to eliminate illiteracy in Sumy region.

In general, various forms of agitation for writing were used to attract illiterate citizens to the lyceums: reports at the meeting, devoted to substantiating the importance of writing with examples of its practical use; evenings of agitation for education, lectures. In addition, the agitation was also obvious. In particular, printing houses offered organizations a variety of campaign posters and illustrations.

The agitation was successful. However, the authorities also understood that the population needed an incentive to study. That is why the authorities sent out documents with detailed instructions on benefits for students and those who have already learned to read and write. In

particular, the hours of work with the preservation of wages were reduced for students, as well as certain benefits were provided when applying for and paying off loans, when insuring property, during market operations, and so on.

All this was done in order to instill communist ideology, because from the first days of the Bolshevik revolution, the fight against illiteracy was considered by its ideologues as the most important political task, without which the success of social transformation was unlikely. Therefore, the elimination of illiteracy had a dual purpose: the Bolsheviks followed the general idea of the need for knowledge and the ideal of creating a full-fledged personality, on the other – setting the task of industrialization, the country needed a more literate worker. But this worker could fully meet the demands of the new government only if, along with knowledge, he mastered the advanced ideology.

The policy of eliminating illiteracy was implemented on the territory of Ukraine, and a certain range of archival documents gives reason to believe that this political campaign was successful in Sumy region. The documents presented in the publication provide an opportunity to consider in more depth the initial stage of the campaign to eliminate illiteracy not only in Sumy region, but in Ukraine as a whole, as most of these documents were sent by the central government to all educational institutions.

Documents are published with the original language and punctuation.

Keywords: Sumy region, eliminate of the illiteracy, ideological influence, primary adult education.

Citation. Hrytsenko A.P., Chumachenko O.A., Prokopchuk V.S. The initial period of the campaign to eliminate illiteracy in the Sumy region in the 1920s: agitation for literacy, encouragement to study on an ideological factor (according to the State Archives of Sumy region). *Sumskyi istoriko-arkhivnyi zhurnal* [Sumy historical and archival journal]. №XXXVIII. 2022. Pp.48-56. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2022.i38.p.48

ГРИЦЕНКО А.П., ЧУМАЧЕНКО О.А., ПРОКОПЧУК В.С.

Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка (Україна)

**ПОЧАТКОВИЙ ПЕРІОД КАМПАНІЇ ЛІКВІДАЦІЇ НЕПИСЬМЕННОСТІ НА СУМЩИНІ У 20-х РОКАХ ХХ ст.: АГІТАЦІЯ ЗА ГРАМОТНІСТЬ, ЗАОХОЧЕННЯ ДО НАВЧАННЯ ТА ІДЕОЛОГІЧНИЙ ЧИННИК
(за документами Державного архіву Сумської області)**

Анотація. У статті характеризується початковий етап масштабної кампанії ліквідації неписьменності, що відбувалася в Україні у 20-х-30-х роках ХХ століття. Вказується, що загальна неписьменність гальмувала економічний і культурний розвиток усієї країни. Тому після Жовтневого перевороту 1917 року, поряд з військовим фронтом і фронтом боротьби з господарською розрухою, з'явився третій – культурний, першочерговим завданням якого постала боротьба за грамотність населення. Вперше в науковий обіг авторами вводяться документи Державного архіву Сумської області, що стосуються процесу ліквідації неписьменності в регіоні та надають уявлення про такі заходи як агітація населення за грамотність, заохочення дорослих до навчання у закладах ліквідації неписьменності та ідеологічний чинник кампанії ліквідації неписьменності на Сумщині. Документи публікуються зі збереженням оригінальної мови та пунктуації.

Ключові слова: Сумщина, ліквідація неписьменності, ідеологічний чинник, початкова освіта дорослих.

Цитування. Гриценко А.П., Чумаченко О.А., Прокопчук В.С. Початковий період кампанії ліквідації неписьменності на Сумщині у 20-х роках ХХ ст.: агітація за грамотність, заохочення до навчання та ідеологічний чинник (за документами Державного архіву Сумської області) // Сумський історико-архівний журнал. №XXXVIII. 2022. С.48-56. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2022.i38.p.48

Одним з найважливіших етапів в історії розвитку освіти та культури початку ХХ ст. стала робота з ліквідації безграмотності, що широко розгорнулася після прийняття Декрету Раднаркому РРФСР “О ликвидации безграмотности среди населения Р.С.Ф.С.Р.” від 26 грудня 1919 р. Документ передбачав повну ліквідацію неписьменності по всій країні: відтепер населення Радянської Росії у віці від 8 до 50 років, яке не вміло читати або писати, мало вчитися грамоти рідною чи російською мовою за бажанням. Лікнеп в Україні був започаткований постановою РНК УСРР “Про борьбу с неписьменностью” від 21 травня 1921 р., що практично дублювала попередній декрет Раднаркому РРФСР, тим самим надаючи йому чинності на території Української СРР.

Проблематикою питання ліквідації неписьменності в Україні в різних аспектах займалися О. Бойко (Бойко, 2002), В. Козир (Козир, 2014), В. Мотуз (2015), С. Свистович (Свистович, 2012) та інші.

Ліквідація неписьменності саме на Сумщині не представлена обширною історіографією. В основному краєзнавці розробляли тему українізації на Сумщині в 20-30-х роках ХХ ст. В останні роки прослідковується зацікавленість темою, зокрема питання кампанії лікнепу є предметом статей Л. Єпик та Н. Петренко (Єпик, 2018), остання працює над ґрунтовною роботою з цієї проблематики.

Джерельна база дослідження складається із документів Державного архіву Сумської області 20-30-х років ХХ ст. Це переважно офіційне листування, урядові документи щодо процесу ліквідації неписьменності, що були надіслані на місця, законодавчі акти центральних та місцевих органів влади, статистичні відомості тощо.

Керівництво кампанією ліквідації неписьменності в Україні покладалося на міжвідомчу Всеукраїнську надзвичайну комісію з боротьби із неписьменністю при Наркомосі УСРР, відповідно у її підпорядкуванні знаходились відповідні територіальні та місцеві комісії при виконкомах рад.

Під поняттям “лікнеп” (ліквідація неписьменності) малася на увазі ліквідація, тобто усунення неписьменності, інакше кажучи, навчання елементарної грамоти тих, хто не вміє читати, писати і рахувати взагалі. На відміну від широкого розуміння слова, у системі лікнепів слово “грамотність” означало лише початкову, абеткову грамотність.

Ліквідацію неписьменності здійснювала освічена частина населення в порядку трудової служби. У поширенні освіти активно брали участь не лише навчальні заклади, а й культурно-освітні заклади, профспілки та комітети незаможних селян (Мотуз, 2015). Для вирішення комплексу проблем, пов’язаних з ліквідацією неписьменності, в рамках народної освіти була створена ціла система спеціальних закладів освіти. Система мала відносно складну структуру і активно взаємодіяла з різними галузями народного господарства, до неї входили: органи державного управління, навчальні заклади та допоміжні структури (Бойко, 2002: 205). До системи закладів освіти входили пункти ліквідації неписьменності, школи для малописьменних, недільні школи, хати-читальні, школи грамоти.

Взагалі, проблему неграмотності країна успадкувала від Російської імперії. Так, за переписом 1920 р. із тисячі осіб було письменних лише 317. У 1923 р. в Україні налічувалося 12 мільйонів неписьменних віком від 8 до 50 років, 4,1 млн. осіб працездатного віку (18-35 років), що становило 64% всього працездатного населення України (Козир, 2014: 97). У масштабах всієї Радянської Росії неписьменного населення було в рази більше, тому держава мала провести активну кампанію агітації щодо залучення населення до навчання.

Опрацьовуючи фонди Державного архіву Сумської області, нам вдалося віднайти декілька цікавих документів, що характеризують початковий етап кампанії ліквідації неписьменності на Сумщині.

Як зазначалося, уряд мав провести велику агітаційну кампанію за грамотність, щоб населення долучилося до процесу навчання. Час від часу відсоток тих, хто навчався, зменшувався. Саме тому упродовж всієї кампанії лікнепу від центральної влади на місця надсилалися різноманітні документи із детальними планами роботи на цьому поприщі. Зокрема, у 1923 р. до Конотопського округу було надіслано наступний документ:

Примерный план агиткампании по ликбезу

Ликвидация безграмотности уже давно назначена задачей важной и неотложной. Между тем, после года работы в этой области итоги весьма большие.

В настоящий момент организация пролетарской массы и политпросвещение ее первичной политпросветячейке – ликпунктах и школе малограмотных – весьма важно и необходимо.

Учесть момент и повести энергичную борьбу с неграмотностью вот наша задача сейчас.

Первый этап борьбы с неграмотностью – агитационная кампания, длительная, в продолжении месяца и дольше в зависимости от местных условий и времени. Агитация ведется несколько дней в неделю в течение установленного времени. Что касается самой агиткампании то Культком ГСПС предлагает проводить ее по следующему плану:

I. Суд над неграмотными, не посещающими ликпункты и над грамотными, не обучающими неграмотных или не раз'ясняющими им необходимости ликвидации неграмотности.

ПРИМЕЧАНИЕ I: Суды проводятся в виде инсценировок по выработанному плану.

-''- 2: Для агитсудов или сценировок на соответствующие темы используются театры, кино и клубы.

II. На общих собраниях и митингах ставить вопрос о ликвидбезграмотности, демонстрировать достигнутые успехи путем чтения обучившимися бывшими неграмотными отрывков из газет и т.п. Выступление обучившихся с призывом в школу ликвидбезграмотности.

III. Издать агитгазету-однодневку или при отсутствии средств для этого использовать местный орган печати, в котором отвести специальную страничку

ПРИМЕЧАНИЕ: Страничка должна печататься крупным шрифтом и содержание ее легко должно быть достигнуто для учащихся школы ликбеза.

IV. Выработать и распространить по уезду воззвание, плакаты.

У. Устраивать выставки по ликвидации неграмотности, предварительно подобрав и разработав подходящий материал. Выставки направлять на ликпункты с соответствующим раз'яснением.

ПРИМЕРНЫЙ МАТЕРИАЛ ДЛЯ ИНСЦЕНИРОВОК

ЧЕХОВ – Злоумышленник.

СЕМЕНОВ – Отчего Парашка не выучилась грамоте.

ТОЛСТОЙ – Власть тьмы.

ГОЛУБЕВ – Из тьмы. /Издание Харьковского Губграмчека/.

-''- – Клянитесь больше ни одного. /Издание Харьк. Губграмчека/.

ГАРЖИН – Сигнал

(ДАСО. Ф. Р-4563. Оп. 1. Спр. 689: 10).

В агітаційній кампанії для залучення до лікнепів учнів Сумщині допомагали й інші регіони. Зокрема у фондах Державного архіву Сумської області нами віднайдено такий лист:

У.С.Р.Р

Одеське Округове Товариство

Допомоги Ліквідації Неписьменності

ім. Леніна

9 ноября 1923

Театральна, 2

т. Бачик

Роменському Окружному обществу Ликбеза

Агитационные мероприятия по ликбезу зачастую требуют больших расходов, что оплачиваются окроществом, не всегда возможно сделать, тогда как наглядная агитация в деле ликвидации неграмотности необходима.

Одесское Окружное общество учитывает это и условившись с некоторыми другими окроществами наготовило в большем количестве плакаты, что безусловно удешевило их стоимость.

Прилагая образец такого плаката Одесское Окружное общество может выслать вам так же плакаты в каком угодно количестве по цене 15 коп штука.

Плакаты высылаются наложенным платежом по получению 50% общей стоимости

Ответственный секретарь

Общества

/Удрин/

(ДАСО. Ф. Р-5601. Оп. 1. Спр. 698: 11).

На жаль, в архівній справі не містився приклад надісланого агітаційного плакату, тим не менш у мережі зустрічаємо різноманітні агітаційні постери та листівки того періоду. Зокрема, на таких постерах писалися ідеологічні гасла. Наприклад: “Чтобы больше иметь – надо больше производить. Чтобы больше производить – надо больше знать”, “Неграмотный тот-же слепой, всюду его ждут неудачи и несчастья”, “Грамота – путь к коммунизму”, “Геть неграмотність і темряву! Неосвічений і несвідомий – ти сам не помічаєш як оплутають тебе попи, духи і інші темні сили. Але освіченого і свідомого – тебе ніяка сила не здолає!” тощо.

Агітація за грамотність давала свої плоди, люди йшли навчатися грамоті. Але, влада також розуміла, що населенню потрібен стимул до навчання, певні засоби мотивування населення до навчання грамоті. Саме тому на місця розсилалися обіжники (циркуляри) та інші документи з детальними інструкціями та пропозиціями щодо організації заходів та пільг для учнів лікнепів та тих, хто вже навчився грамоті. Зокрема, до Роменської інспектури народної освіти виконавчих комітетів окружних рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів було надіслано циркуляр, у якому узагальнено різні інструкції із попередньо виданих документів:

ЗАСОБИ СПОНУКАННЯ УЧНІВ ШКІЛ

ЛІКНЕПУ ТА СКІНЧИВШИХ ЇХ

З метою притягнення неписьменних мас трудящого населення до одвідування лікпунктів перевести в життя низку заходів спонукання для осіб, що навчилися грамоті і відвідують школи ліквідації неписьменности.

Засоби затвердженні відповідними Наркоматами і мусять бути негайно переведені в життя

/Обіжник до всіх Окрполітосвіт./

1. Громадяни, які навчаються грамоти в школах ліквідації неписьменности звертаються позачергово до органів ЗАГСУ – при реєстрації актів громадського стану і при одержанні видів на мешкання і других особистих посвідчень

/Обіжник всим Адм.Губвідділам ч.151/.

2. Мають пільги як по одержанню інвентаря з прокатних пунктів і з покривних пунктів плідників для тих членів т-ва, які закінчили навчання на пунктові ліквідації неписьменности.

3. Скінчивши лікпункти мають право позачергово молоти на млинах с.г кооперацій або на одиницях чи інших підприємствах с.г кооперацій.

4. Можливі також пільги скінчивши пункти ліквід. неписьменности при продажі їм краму, чи в справі кредитування / строки, розмір кредиту /

/До §§2.3 і 4 обіжник Всеукр. Спілки С-Господ. Кооперат. ч. 167/.

5. По огневому страхуванню допускається пільга в формі знижки тарифа в розмірі 20%. /для осіб зазначених в обіжникові УкрдержСтраха ч.6 від 4/X 1924 року/.

6. Комітети взаємодопомоги:

а) в щоденній практичній роботі втягують своїх опікаємих / інвалідів, родин червоноармійців, сиріт і т. ин. до відвідування лікпунктів.

б) визначають їх переважні пільги з користуванню своїми прокатними пунктами та підприємствами /при перемолі зерна то-що/.

в) сприяють більности установ, що не перезводять ліквідацію неписьменности.

/Обіжник Н.К.Соц.забеза ч. 246/.

Голова ГубНКЛН-ЗамГолова Губвиконкому /т. КРУПКО/

Голова т-ва ДЛН ім. Леніна /Фіялковський/

Інспектор ГубНКЛН /Горська/

З оригіналом згідно:

Секретар

/ніднус/

(ДАСО. Ф. Р-5601. Оп. 1. Спр. 532: 31).

Проте не лише учнів заохочували до навчання. Вчительські кадри також у перші роки кампанії лікнепу отримували певні заохочення. У подальшому виникали проблеми із оплатою праці та матеріальним забезпеченням учителів, але в перші роки ситуація була дещо інакшою. Зокрема, серед документів Конотопської інспектури народної освіти виконавчих комітетів окружних рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів зустрічаються документи що стосується роботи школи грамоти села Горохівські Хутори (нині с. Горохове Конотопського району). Один із таких документів лист від президії колективу педагогічних працівників до шкільної ради:

23 березня 1921 р.

Шкільній Раді Гороховської школи

Пропоную Вам прислати кого-небудь до Президії Колектива одержати пайки для шкільних робітників і технічних служб. Сахар і сіль (1 сахару – 31 карб, 1 солі – 12 карб).

Голова колектива М. Іващенко

(ДАСО. Ф. Р-4565. Оп. 1. Спр. 805: 15).

Як бачимо, учителям надавалися деякі продуктові набори. Окрім цього, аналізуючи документи наступних років, бачимо, що їх забезпечували відпустками по хворобі, інколи зі збереженням робочого місця.

З документів бачимо, що влада йшла на деякі поступки, заради того, щоб навчити населення елементарній грамоті. Все це робилося з метою насадження комуністичної ідеології, адже з перших днів більшовицької революції боротьба з неграмотністю розглядалася її ідеологами як найважливіша політичне завдання, без вирішення якого успіх суспільних перетворень був малоімовірний.

Ідеологічний контроль над селянськими масами став одним із перших і найважливіших завдань більшовиків у боротьбі за встановлення радянської влади. Від успіхів на цьому фронті залежала не лише лояльність населення до радянської влади, а й здатність діяти для реалізації комуністичних ідей (Мотуз, 2015).

Як зазначає дослідник С. Свистович, грамотність народу, радянськими вождями бачилася насамперед як спосіб формування політичної опори режиму на селі та у місті (Свистович, 2012: 58). Тож, ліквідація неписьменності в РРФСР спочатку переслідувала двояку мету. З одного боку, більшовики слідували загальнопросвітницькому уявленню про необхідність знання та ідеалу створення повноцінної особистості, з іншого – поставивши перед собою завдання індустріалізації, країна потребувала більш грамотного працівника. Але цей працівник міг повністю відповідати запитам нової влади лише у тому випадку, якщо разом із знаннями він освоїть і передову ідеологію.

Так, серед листування про ліквідацію неписьменності по Роменській окрузі зустрічаємо документ “Принципы построения программ ликпунктов”, надісланий до Роменської окрполітпросвіти у 1922 р. В ньому зазначається:

2-я Всероссийская Конференция методистов-практиков по ликвидации неграмотности постановила:

1/ Работа на Ликпункте имеет целью не только обучить технике чтения и письма, пробудить интерес к знанию вообще, но и классовое самосознание в строительстве Советской России...

(ДАСО. Ф. Р-5601. Оп. 1. Спр. 55: 75).

Окрім цього, у документі містяться теми для бесід з учнями пунктів лікнепу:

ПРИМЕРНЫЕ ТЕМЫ БЕСЕД НА ЛИКПУНКТАХ

1. По вопросам Советского строительства

1/ Причины массовой неграмотности русского населения. Декрет ликвидации неграмотности.

2/ Власть рабочих и крестьян. Участие трудящихся в управлении государством. Советы и их отделы.

3/ Наша хозяйская разруха и ее причины. Война царская как ее начало. Война гражданская.

4/ Борьба с разрухой. Революция как освобождение от экономического рабства: фабрики, заводы, земля – достояние трудящихся.

5/ Советское государство как переход к коммунистическому обществу...

(ДАСО. Ф. Р-5601. Оп. 1. Спр. 55: 75зв).

Ще один документ, надісланий до Конотопської окрполітпросвіти, надає нам можливість побачити приховані цілі кампанії лікнепу:

В КОНОТОПСКИЙ ОКРПОЛИТПРОСВЕТ ВСЕМ ОКРПОЛИТПРОСВЕТАМ

Ввиду объявленной кампании по ликвидации неграмотности, которая должна быть закончена к 10-й годовщине Октябрьской Революции, т.е. 7/X 1927 года Губполитпросвет предлагает:

Приурочить выпуски окончивших ликпункты к 1-му мая. 7/X. к 26 декабря /издание декрета РСФСР/ и к 8-му марта /Международный день работниц/.

Торжественные выпуски обученных устраивать в присутствии представителей от партийных, профессиональных организаций и Грамчека.

Немедленно после выпусков направлять в Губграмчека именные списки обученных с указанием названия ликпункта, а так же, если окончивший является членом к.-л. профсоюза, и названия профсоюза.

ПРИМЕЧАНИЕ: Именные списки необходимы для заполнения свидетельства о грамотности, которые будут высылать Губграмчекой по округам для раздачи по наричению.

Одновременно предоставлять списки работников, отличившихся в период кампании.

Зав. Губоно /Дорофеев/

Завгубполитпросвета /подпись/

Инспектор по ликнеграм /подпись/

С подленником верно: Секретарь ОКРП /подпись/

(ДАСО. Ф. Р-4563. Оп. 1. Спр. 689: 52).

Прив'язуючи випуски навчених грамоті то тих чи інших свят, влада таким чином поширювала власну ідеологію. Адже, на таких святах окрім випуску учнів велася мова і про інші речі: історію свята, важливість свята. І ці лекції були вповні просочені політичними гаслами та речами.

Специфіка радянського підходу сама по собі не полягала в поєднанні освітнього процесу із вирішенням ідеологічних завдань, але те, що відбувалося, було цілком відкритим і свідомим (Єпик, 2018: 320).

Кампанія з ліквідації неписьменності дорослого населення створювалася як одноразова масова акція, що здійснювалася за допомогою цілого комплексу надзвичайних заходів. Спочатку на вирішення вищезгаданої проблеми уряд відводив від трьох до п'яти років. Невеликі терміни обумовлювалися політичними завданнями: оголосивши боротьбу з неграмотністю своїм першорядним завданням, більшовики отримали широкі можливості для енергійного впливу на формування політичних уявлень громадян, позитивної громадської думки щодо ідей більшовизму та зміцнення своїх позицій. Проте система освіти не була готова до вирішення поставлених завдань "в найкоротший термін", тому попереду були ще роки вдосконалень задуманої системи.

Як бачимо, політика ліквідації неписьменності впроваджувалася на території України, а певний спектр архівних документів дає підставу вважати, що ця політична кампанія успішно проходила й на Сумщині. Документи, що наведені у публікації, дають можливість глибше розглянути початковий етап кампанії ліквідації неписьменності не лише на Сумщині, а й загалом по Україні, оскільки більшість таких документів направлялися центральною владою в усі підпорядковані їй установи освіти.

Література:

Бойко, 2002 – *Бойко О.* Організаційний етап ліквідації неписьменності (1919-1922 роки ХХ ст.) // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. Умань, 2002. Вип. 45. С. 202-208.

ДАСО – Державний архів Сумської області.

Єпик, 2018 – *Єпик Л. І., Петренко Н. М.* Ідеологічна складова у діяльності лікнепів Сумщини (друга половина 20-х – перша половина 30-х років ХХ ст.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2018. Вип. 50. С. 318-322. DOI: 10.26661/swfh-2018-50-036.

Козир, 2014 – *Козир В. В.* Ідеологічний вимір феномену лікнепу в Україні у 20-30-і рр. ХХ ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького університету. Запоріжжя, 2014. Випуск XXXIX. С. 97-101.

Мотуз, 2015 – *Мотуз В.* Політика радянської влади щодо освітньої сфери як засіб комуністичного виховання українського селянства (1920–1930-ті рр.) // Наукові конференції. 2015. URL: <https://cutt.ly/8H9Iv6a> (дата звернення 20.05.2022).

Свистович, 2012 – *Свистович С.* Особливості перебігу кампанії з ліквідації неписьменності в Україні в період НЕПу та формування основ тоталітаризму (1920 - початок 1930-х рр.) // Вісник аграрної історії: збірник наукових праць Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2012. Вип. 3. С. 57-64.

References

Boiko, 2002 – *Boiko O.* Orhanizatsiinyi etap likvidatsii nepysmennosti (1919-1922 roky XX st.) [Organizational stage of liquidation of illiteracy (1919-1922 of the XX century)] // Psykholoho-pedahohichni problemy silskoi shkoly. Uman, 2002. Vyp. 45. S. 202-208. [in Ukrainian].

DASO – Derzhavnyi Arkhiv Sumskoi oblasti [State Archive of Sumy Region]. [in Ukrainian].

Yepyk, 2018 – *Yepyk L.I., Petrenko N.M.* Ideolohichna skladova u diialnosti liknepiv Sumshchyny (druha polovyna 20-kh – persha polovyna 30-kh rokiv XX st.) [Ideological component in the activity of lykneps of Sumy region (second half of the 20s - first half of the 30s of the XX century)] // Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. Zaporizhzhia, 2018. Vyp. 50. S. 318-322. [in Ukrainian].

Kozyr, 2014 – *Kozyr V.V.* Ideolohichniy vymir fenomenu liknepu v Ukraini u 20-30-i rr. XX st. [The ideological dimension of the phenomenon of liknep in Ukraine in the 20-30s of the twentieth century] // Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho universytetu. Zaporizhzhia, 2014. Vypusk XXXIX. S. 97-101. [in Ukrainian].

Motuz, 2015 – *Motuz V.* Polityka Radianskoi vlady shchodo osvitoi sfery yak zasib komunistychnoho vykhovannia ukrainskoho selianstva (1920–1930-ti rr.) [The policy of the Soviet government in the field of education as a means of communist education of the Ukrainian peasantry (1920-1930's)] // Naukovi konferentsii. 2015. URL: <https://cutt.ly/8H9Iv6a>. [in Ukrainian].

Svystovych, 2012 – *Svystovych S.* Osoblyvosti perebihu kampanii z likvidatsii nepysmennosti v Ukraini v period NEPu ta formuvannia osnov totalitaryzmu (1920- pochatok 1930-kh rr.). [Features of the campaign to eliminate illiteracy in Ukraine during the NEP and the formation of the foundations of totalitarianism (1920 - early 1930's)] // Visnyk ahrarynoi istorii: zbirnyk naukovykh prats Nats. ped. un-t im. M.P.Drahomanova. Kyiv, 2012. Vyp. 3. S. 57–64. [in Ukrainian].

Отримано 28.03.2022

DOI: doi.org/10.21272/shaj.2022.i38.p.57

VITALIY M. KOROL
Sumy State University (Ukraine)

ACTIVITIES OF THE STATE LABOUR RESERVES SYSTEM AS AN URBANIZATION FACTOR IN AFTER-WAR UKRAINE (1945 – the early 1950s)

Abstract. *The article is devoted to analyzing the role, scale of influence and significance of the Labour Reserves system for the post-war urbanization processes in Ukraine.*

The State Labour Reserves (SLR) was a Soviet centralized structure that mobilized young people, trained skilled workers, and accumulated and distributed this new personnel among enterprises in strategic industries and infrastructure. The activity of the State Labour Reserves system of the USSR became a rather specific factor that played a significant role in the urban development of Ukraine during the period of Late Stalinism.

The real impact of the Labour Reserves on urbanization processes was:

- the mechanical movement of a significant number of young people from rural areas to cities;*
- the transformation of potential workers in the agricultural sector into industrial workers, increasing the share of the working class compared to the collective and state farm peasantry;*
- the creating conditions for inculcating the urban way of life to young people mobilized from the countryside, their incorporation into urban society.*

The real reasons for the establishment of forced conscription into SLR facilities were the general militarization of the economy and society at the time, as well as the unpopularity of the hard-working jobs to which conscripts were sent, effectively using non-economic coercion.

It was assumed that a significant mass of young people had to move centrally from rural areas to industrial centres (that is, urban settlements).

Youth appeals to SLR facilities during the post-war reconstruction led to the organized migration of about three-quarters of a million young people from rural areas to cities. The cities of Eastern Ukraine (mostly Donbas) were the most significant areas of such centralized movement under the auspices of the Labour Reserves.

Soviet labour laws of the 1940s were analyzed. It was found that fleeing Labour Reserves and illegally leaving the workplace was considered a criminal offence and punishable by imprisonment.

The USSR State Labour Reserves system became one of the tools to control and regulate urbanization processes in the country for the Stalinist totalitarian regime.

Mobilized boys and girls were involved in non-agricultural sectors of the economy. They were forced to quickly get used to anonymous transactions among the large population of Ukrainian cities and inevitably changed their way of life, becoming part of a new generation of urban society.

The research is based on materials from the Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine and the State Archives of Sumy region.

Keywords: *city, Labour Reserves System, Late Stalinism, workforce mobilization, migration, factory training schools, vocational schools, urbanization, post-war reconstruction, youth.*

Citation. Korol V.M. Activities of the State Labour Reserves system as an urbanization factor in after-war Ukraine (1945 – the early 1950s). *Sumskyi istoryko-arkhivnyy zhurnal* [Sumy historical and archival journal]. №XXXVIII. 2022. Pp.57-65. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2022.i38.p.57

КОРОЛЬ В.М.

Сумський державний університет (Україна)

**ДІЯЛЬНІСТЬ СИСТЕМИ ДЕРЖАВНИХ ТРУДОВИХ РЕЗЕРВІВ ЯК ФАКТОР
УРБАНІЗАЦІЇ У ПОВОЄННІЙ УКРАЇНІ (1945 – початок 1950-х років)**

Анотація. Стаття присвячена аналізу ролі, масштабу впливу і значення діяльності системи трудових резервів для повоєнних урбанізаційних процесів в Україні.

Державні трудові резерви (ДТР) були радянською централізованою структурою, що здійснювала мобілізацію молоді, підготовку з неї кваліфікованих робітників та розподіл їх серед підприємств стратегічних галузей промисловості та інфраструктури. Діяльність системи трудових резервів стала специфічним фактором, що відіграв помітну роль в урбаністичному розвитку України періоду пізнього сталінізму.

Реальний вплив трудових резервів на урбанізаційні процеси полягав у:

- механічному переміщенні значної кількості молоді з сільської місцевості до міст;
- перетворенні потенційних працівників аграрної сфери на індустріальних робітників, збільшенні питомої ваги робітничої верстви порівняно з колгоспно-радгоспним селянством;

- створенні умов для прищепленні молоді, призваної з села, міського способу життя, інкорпорації її до міського суспільства.

Призови молоді до закладів ДТР під час повоєнної відбудови призвели до організованої міграції близько трьох чвертей мільйона юних осіб з сільської місцевості до міста. Наймасштабнішим напрямком такого централізованого переміщення під егідою трудрезервів були міста Східної України (переважно Донбасу).

Мобілізовані з села хлопці та дівчата залучалися до позааграрних галузей економіки. Вони були змушені швидко призвичаюватися до анонімних взаємодій серед численого міського населення, неодмінно змінювали свій спосіб життя і ставали частиною нового покоління урбанізованого суспільства.

Система державних трудових резервів СРСР стала для сталінського тоталітарного режиму одним з інструментів контролю та регулювання урбанізаційних процесів у країні.

Ключові слова: місто, система трудових резервів, пізній сталінізм, трудова мобілізація, міграція, школи ФЗН, ремісничі училища, урбанізація, післявоєнна відбудова, молодь.

Цитування. Король В.М. Діяльність системи державних трудових резервів як фактор урбанізації у повоєнній Україні (1945 – початок 1950-х років) // Сумський історико-архівний журнал. №XXXVIII. 2022. С.57-65. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2022.i38.p.57

Під час німецько-радянської війни 1941-1945 рр. процес урбанізації в Україні призупинився. Більше того, в роки нацистської окупації міста переживали діаметрально протилежне явище – деурбанізацію.

Лише під час повоєнної відбудови України поновлюється розвиток міських поселень, а питома вага їхнього населення зазнає активного зростання. Помітну роль в урбаністичному розвитку повоєнного періоду відіграв і один доволі специфічний фактор – діяльність системи державних трудових резервів СРСР.

Державні трудові резерви (ДТР) були радянською централізованою структурою, що здійснювала мобілізацію молоді, підготовку з неї кваліфікованих робітників, акумуляцію та розподіл цих нових кадрів серед підприємств стратегічних галузей промисловості та інфраструктури. Система ДТР була створена ще у жовтні 1940 р., але найбільшого свого розвитку трудрезерви набули вже після війни, коли було необхідно за короткий термін задовольнити колосальні потреби радянської економіки в кваліфікованій робочій силі.

Тематика повоєнних урбанізаційних процесів в Україні знайшла своє відображення в науковій літературі. Проте за радянської влади спектр досліджуваних питань міської історії суттєво обмежувався офіційними ідеологічними концепціями і партійними настановами. Ґрунтовне об'єктивне вивчення впливу радянської державної політики і соціально-економічних факторів на урбанізаційний розвиток країни розпочався лише з отриманням Україною незалежності. Серед сучасної історіографії відповідного напрямку передовсім варто згадати праці М. Алфьорова та Я. Гирича (Алфьоров, 2012; Гирич, 2008). Дослідженням трудових мобілізацій для проведення відбудови індустріальних центрів займаються В. Гаврилов і К. Жбанова (Гаврилов, 2012; Жбанова, 2015). Праці, що безпосередньо стосуються функціонування системи професійно-технічної підготовки кадрів повоєнного періоду, належать М. Лободі і А. Селецькому (Лобода, 2012; Селецький, 2012). Серед робіт західних авторів необхідно відзначити монографію британського історика Д. Фільцера, який торкається питання трудових резервів в контексті аналізу становища робітничої верстви доби пізнього сталінізму (Filtzer, 2002).

Проте діяльність системи ДТР як одного з чинників зростання міст та розвитку міського суспільства і досі залишається недостатньо висвітленим.

Мета цієї статті – проаналізувати роль, масштаб впливу і значення діяльності системи трудових резервів для повоєнних урбанізаційних процесів в Україні.

Указом Президії Верховної Ради СРСР “Про державні трудові резерви СРСР” від 2 жовтня 1940 р. створювалася мережа шкіл фабрично-заводського навчання (ФЗН), ремісничих (РУ) та залізничних (ЗУ) училищ, учнівський контингент яких мав формуватися шляхом призовних кампаній. Кількість сільської молоді, що підлягала мобілізації, чітко розраховувалася у співвідношенні 2 юнака на 100 членів колгоспу, рахуючи чоловіків та жінок віком від 14 до 55 років (Сборник, 1956: 372). Британський дослідник Дональд Фільцер вдало проводить паралель між таким принципом залучення та рекрутськими наборами до царської армії до запровадження загальної військової повинності у Російській імперії у 1874 р. (Filtzer, 2002: 120).

Передбачалося, що ця маса хлопців централізовано переміщуватиметься з сільської місцевості до індустріальних центрів, тобто до урбанізованих поселень. Одразу відзначимо, що мобілізація до закладів ДТР стосувалася не лише сільської молоді. Щорічно рішенням Раднаркому (згодом – Ради Міністрів) СРСР встановлювалися і плани призову для міст. Проте проблем із залученням міських підлітків до промисловості й так практично не було, тому головна увага під час проведення призовів була зосереджена саме на мобілізаційних кампаніях у сільській місцевості.

За передвоєнним законодавством до РУ та ЗУ мобілізувалися хлопці віком 14-15 років, а до шкіл ФЗН – 16-17 років. Враховуючи, що термін навчання в училищі становив 2 роки, а у школі ФЗН – 6 місяців, на виробництво молоді робітничі кадри мали потрапляти у віці 16-18 років.

Під час повоєнної відбудови з метою якнайбільшого розширення контингенту потенційних учнів вимоги до призовників дещо змінилися. Тепер до училищ вже призивалися хлопці віком 14-17 років, а до шкіл ФЗН – 16-18 років. Окремо визначалося, що до шкіл ФЗН для навчання на фізично важкі професії вуглевидобувної, гірничорудної, металургійної та нафтової галузей мобілізації підлягали особи чоловічої статі віком до 19 років включно. Для останніх служба в армії замінювалася перебуванням у системі ДТР, а їхнім призовом займалися місцеві військкомати.

За повоєнним законодавством було визначено, що до трудрезервів приймаються і дівчата: до училищ – віком 15-16 років, а до шкіл ФЗН, як і хлопці, – у віці 16-18 років (Сборник, 1956: 372-373).

Як правило, саме в такому юному віці молодь активно проходить процес соціалізації. Відтак, ці вчорашні підлітки могли швидко і ґрунтовно засвоїти незнайомий спосіб життя та пристосуватися до реалій існування в середовищі міського соціуму.

Щоб унеможливити плинність молодих кадрів і гарантовано “прив’язати” їх до певного виробництва, від самого початку створення системи ДТР було встановлено, що всі випускники шкіл ФЗН і училищ зобов’язані відпрацювати 4 роки підряд на державних підприємствах за розподілом Головного управління трудових резервів.

За цей час (4,5–6 років разом з навчанням) молодь із села встигала настільки вrostи в міське суспільство, що надалі питання про повернення додому здебільшого вже не виникало. Після відпрацювання обов’язкового терміну, усі зусилля спрямовувалися, як правило, на отримання більш вигідного місця роботи з кращими умовами праці та на облаштування зручнішого життя, але виключно в місті.

Важливий нюанс: усі трудрезервники (як примусово призвані, так і добровольці) отримували статус мобілізованих і не могли самовільно покинути систему ДТР. Втеча з школи ФЗН, ремісничого чи залізничного училища розцінювалася як кримінальний злочин і каралася ув’язненням у таборах на термін до 1 року. Аналогічне покарання позбавленням волі чекало і злісне систематичне порушення дисципліни під час навчання (Справочник, 1946: 105). Самовільне залишення визначеного владою робочого місця підпадало під дію Указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1940 р., за яким порушники отримували до 4 місяців ув’язнення (Справочник, 1946: 99). Втім, якщо підприємство належало до військово-промислового комплексу, то протягом 1945 р. за діючого воєнного стану покарання для втікача зростало до 5-8 років таборів (Справочник, 1946: 100).

Отже, тоталітарна держава не залишала можливості легально уникнути зазначеної “примусової урбанізації” тим юнакам і дівчатам, яким випала доля одягнути трудрезервницьку уніформу з технічними знаками на гудзиках та кокардах.

Загалом середньорічна кількість робітників та службовців в УРСР протягом доби повоєнної відбудови зросла на 2,6 млн осіб – з 4,3 млн у 1945 р. до 6,9 млн у 1950 р. (Труд, 1988: 40-41). За той же період заклади ДТР в Україні підготували майже 1 млн молодих робітників (Король, 2012: 120). Легко підрахувати, що майже 40% усього згаданого приросту кадрів склали юнаки і дівчата, які пройшли через трудрезерви.

Наголосимо, що одним із завдань системи ДТР було перекачування потенційних трудових ресурсів сільського господарства до промисловості. Забираючи із села робочі руки, система повертала назад лише мізерну кількість кваліфікованої молоді для обслуговування аграрної галузі.

У відбудовчий період тільки окремі заклади ДТР готували кадри для сільського господарства. За 1945 р. лише 1053 випускники шкіл ФЗН і училищ були направлені в розпорядження Наркомату землеробства УРСР. Ще 163 особи було відправлено до Наркомату радгоспів УРСР. Однак зважаючи на загальну кількість тогорічного випуску молодих робітників установами ДТР республіки у майже 82 тис. осіб, необхідно констатувати факт, що підготовлені трудрезервами кадри для аграрної сфери становили не більше 1,5 % загальної кількості (ЦДАВОВУ, Ф.4609. Оп.1. Спр.21: 5).

Коли в 1947 р. система трудових резервів вийшла на максимальні кількісні показники, відносна частка випускників, спрямованих до села стала ще меншою. Протягом 1947 р. у розпорядження Міністерства сільського господарства та Міністерства радгоспів УРСР були передані 1250 осіб. Ще 112 випускників позапланово отримали призначення до аналогічних галузевих відомств всесоюзного рівня. Фактичний випуск закладів трудрезервів України тогоріч склав майже 184 тис. осіб (ЦДАВОВУ, Ф.4609. Оп.1. Спр.45: 115). Отже, в ДТР частка підготовлених кадрів для аграрної сфери впала

до 0,7 %. До того ж згадана молодь, отримавши досвід проживання в місті та володіючи робітничими спеціальностями, сприяла поступовому (нехай і повільному) процесу урбанізації вже самої сільської місцевості.

Існує певна складність з визначенням, скільки саме вихідців з села було серед мобілізованих до трудових резервів. Якщо на рівні окремих обласних установ системи ДТР такий облік часто вівся сумлінно, то у звітах республіканського управління ця інформація в узагальненому вигляді не знаходила відображення, по суті ігнорувалася.

Втім, ми можемо оцінити приблизну чисельність сільської молоді, переміщеної трудрезервами до міста, проаналізувавши кількість мешканців гуртожитків шкіл ФЗН, ремісничих училищ й інших закладів ДТР.

Впродовж навчання учням-трудрезервникам держава законодавчо гарантувала забезпечення безкоштовним житлом. Спільне проживання в одному приміщенні за чітко регламентованими правилами цілком відповідало мілітаризованому характеру системи трудових резервів. Проте на початку відбудови економіки багато шкіл ФЗН та училищ не мали придатних для проживання приміщень. Часто будівлі, що були відведені під гуртожитки, тільки відбудовувалися. Тому міським підліткам, які потрапили до навчальних закладів за місцем проживання, житлової площі не виділяли. Вони і надалі мешкали вдома та щодня звідти ходили на навчання.

Загалом же переважна більшість трудрезервників мешкали у гуртожитках своїх навчальних закладів. Так, на початку 1945 р. в них проживали 81 тис. осіб або 63% загальної кількості учнів (ЦДАВОВУ, Ф.4609. Оп.1. Спр.9: 4зв, 33). Вже через рік чисельність мешканців гуртожитків збільшилася на 10 тис. осіб й у відносному значенні досягла вже 72 % (ЦДАВОВУ, Ф.4609. Оп.1. Спр.21: 1, 61). На піку свого розвитку на зламі 1947-1948 рр. ця кількість сягнула понад 166 тис. учнів. Однак, зважаючи на колосальний загальний розмір учнівського контингенту, відносне значення цього показника в цей час склало трохи більше 76 % (ЦДАВОВУ, Ф.4609. Оп.1. Спр.45: 66).

Вказані показники потрібно вважати лише мінімально можливою кількістю сільської молоді, залученої до трудових резервів. За величезної перевантаженості гуртожитків хлопцям і дівчатам дозволялося шукати самотужки інші варіанти розміщення: жити у родичів, якщо такі були у місті, або винаймати за власні кошти нічліг поруч з школою чи училищем, якщо комусь з мобілізованих це, звичайно, було по кишені. До того ж чимало підлітків ходили на навчання до міст з навколишніх поселень. Наприклад, у 1946 р. в Сумській області учні-трудрезервники родом з сіл на відстані до 12 км від міст мешкали вдома і щодня долали пішки цю відстань, поки будувалися житлові корпуси (ДАСО, Ф. Р-3369. Оп.1. Спр.18: 13).

За даними про мешканців гуртожитків можна певним чином оцінити і розподіл сільської частини мобілізованого контингенту за статтю. Жіноча присутність у трудових резервах УРСР була порівняно невеликою. Наприклад, на початку 1945 р. у гуртожитках закладів ДТР загалом мешкали 50 тис. осіб чоловічої та 31 тис. жіночої статі. Тобто їхнє співвідношення становило близько 1,7 до 1 (ЦДАВОВУ, Ф.4609. Оп.1. Спр.9: 4 зв., 33). Після завершення Другої світової війни цей показник швидко змінювався на користь хлопців. На початку 1946 р. він вже становив 5:1 (75,5 тис. юнаків та 15 тис. дівчат) (ЦДАВОВУ, Ф.4609. Оп.1. Спр.21: 61), а в 1947 р. вийшов на показник приблизно 15:1 (156 тис. юнаків та 10 тис. дівчат) (ЦДАВОВУ, Ф.4609. Оп.1. Спр.45: 66). Це пояснюється тим фактом, що школи ФЗН і училища від самого початку орієнтувалися на підготовку кадрів переважно для важкої промисловості, будівництва і залізниці, де затребуваною була саме фізично важка чоловіча праця. Дівчат же, як правило, приймали на навчання за нестачі призовників чоловічої статі.

Порівняно зі своїми сільськими однолітками юнаки та дівчата з міст перебували у дещо вигідніших умовах. За існуючої паспортної системи вони не були прив'язані до певної сільради та колгоспу, тому користувалися доволі високою мобільністю. Також використовуючи кращий доступ до інформації, вони мали більше можливостей з'ясувати особливості того чи іншого закладу трудових резервів свого міста і могли самостійно обрати місце свого навчання. Зокрема, міська молодь завжди віддавала перевагу різним видам училищ, які давали значно вищу кваліфікацію і були більш престижними, ніж школи ФЗН.

Крім того, оскільки термін навчання в училищах був приблизно вчетверо довшим, ніж у школах ФЗН, то учні змушені були там довше займати житлову площу. Щоб раціонально використати її, влада теж намагалася спрямовувати до РУ та ЗУ якомога більше міської молоді, яку житлом не потрібно було забезпечувати. Наприклад, у 1947 р. в УРСР у гуртожитках жили 80,1 % учнів шкіл ФЗН та лише 59,8 % вихованців училищ (ЦДАВОВУ, Ф.4609. Оп.1. Спр.45: 66). Саме таким було і приблизне співвідношення між присутністю вихідців із села в цих двох групах закладів системи ДТР.

На функціонування досліджуваної структури професійно-технічної підготовки кадрів в Україні величезний відбиток накладали географічні особливості. Внаслідок нерівномірного розвитку промисловості в регіонах УРСР більшість навчальних закладів системи трудових резервів України були сконцентровані у трьох східних областях – Сталінській (Донецькій), Ворошиловградській (Луганській) і Дніпропетровській. Так, на початку 1948 р. у цих найбільш індустріально розвинених регіонах було зосереджено 571 заклад ДТР (59,2% загальної кількості в УРСР) (ЦДАВОВУ, Ф.4609. Оп.1. Спр.45: 6).

Тому склалася ситуація, коли значна частина молоді, мобілізованої до системи трудових резервів, спрямовувалась у навчальні заклади (передовсім, школи ФЗН) Донецького вугільного та Криворізького залізорудного басейнів.

Важливо, що відправці до східних індустріальних центрів зазвичай підлягали тільки сільські хлопці. Переміщення міської молоді до Східної України вважалася недоцільною. Планами мобілізації передбачалося навчання міської молоді в училищах та школах ФЗН за місцем проживання, щоб додатково не завантажувати гуртожитки.

Це підтверджують дані зі звітів обласних управлінь трудових резервів про мобілізацію молоді, де подавалася інформація окремо про кількість призваної міської і сільської молоді та її розподіл за місцями призначення. Зокрема, з 2,2 тис. осіб, відправлених із Сумщини до шкіл ФЗН Сталінської області в 1945 р. усі були призвані із сільської місцевості (ДАСО, Ф. Р-3369. Оп 1. Спр. 12: 8). Наступного ж 1946 р. Сумське облуправління ДТР спрямувало до Донеччини приблизно 4,5 тис. юнаків, з яких не було жодного міського жителя (ДАСО, Ф. Р-3369. Оп 1. Спр. 18: 8). У ході мобілізаційних кампаній 1947 р. із Сумщини відправлено близько 3,5 тис. осіб до Сталінської області та ще майже 4,5 тис. – до Ворошиловградської. І знову всі до одного з цих хлопців належали до сільської молоді (ДАСО, Ф. Р-3369. Оп 1. Спр. 24: 18). Наведена тенденція зберігалася протягом всього повоєнного періоду.

Щоб переконатися, що донором робочих рук для міст Донбасу виступала вся Україна, а точніше її сільська місцевість, варто звернути увагу, що жодна з областей не уникнула відправки своєї молоді на Схід. Лише протягом мобілізаційних кампаній 1947 р. до згаданого регіону було переміщено 94,6 тис. осіб, а саме: до Сталінської області – 38,3 тис., до Ворошиловградської – 47,2 тис., а до Дніпропетровської – 9,1 тис. (Див. Таблицю 1).

Таблиця. 1. Мобілізовані до закладів системи ДТР східних областей УРСР у 1947 р.
(ЦДАВОВУ, Ф.4609. Оп.1. Спр.45: 107-108)

Область проведення призову	Область призначення відправлення					
	До Сталінської		До Ворошиловградської		До Дніпропетровської	
	план	факт	план	факт	план	факт
Винницька	15010	8775	1000	1001	-	-
Волинська	-	-	1000	1036	-	-
Дрогобицька	-	-	1000	978	-	-
Житомирська	-	-	11225	6858	-	-
Закарпатська	1000	955	4000	3986	-	-
Ізмаїльська	-	-	2000	1236	-	-
Запорізька	-	-	-	-	575	568
Кам'янець-подільська	-	-	15380	6933	-	-
Київська	10465	9585	2600	2565	535	528
Кіровоградська	-	-	1300	1249	9800	6902
Львівська	-	-	1500	1528	-	-
Миколаївська	-	-	250	379	-	-
Одеська	1375	605	3300	3925	-	-
Полтавська	13360	8968	2200	2288	-	-
Рівненська	-	-	1300	1166	-	-
Станіславська	-	-	1500	1356	300	298
Сумська	7175	3421	5725	4462	-	-
Тернопільська	-	-	1500	1486	500	327
Харківська	-	-	1300	1289	-	-
Херсонська	1500	1319	2690	1408	550	481
Чернігівська	12500	4631	1800	1631	-	-
Чернівецька	-	-	600	564	-	-
РАЗОМ	62385	38259	63170	47324	12260	9104

Школи фабрично-заводського навчання Донбасу мали просто катастрофічні умови навчання і проживання. Підлітки, відірвані від рідної місцевості, потрапляли у повну залежність від державних установ та доброї чи злої волі посадовців і персоналу навчальних закладів. Через поширені випадки голоду, страшної антисанітарії, складної криміногенної ситуації та знущань з боку адміністрації ці школи ФЗН мали лиху славу по всій країні. Плани наповнення цих закладів завжди не виконувалися через масові ухилення молоді від відправлення до них та втечі вже прибулих. Наприклад, на зламі 1947-1948 рр. мережа закладів ДТР зазначених 3 східноукраїнських областей мала плановий контингент майже 188 тис. осіб (65,3 % усіх трудрезервників УРСР), а насправді в них вчилися лише близько 119 тис. (тобто 54,5 % усього фактичного контингенту республіки) (ЦДАВОВУ, Ф.4609. Оп.1. Спр.45: 6).

Не маючи змоги повністю задовольнити трудові резерви Донбасу за рахунок української молоді, влада спрямовувала до Східної України значну кількість сільських юнаків (переважно військовозобов'язаних, призваних по лінії військкоматів) з сусідніх

республік СРСР (Білорусь, Молдова, західні регіони Росії). Лише в 1947 р. їх прибуло до східноукраїнських міст 28 тис. осіб (ЦДАВОВУ, Ф.4609. Оп.1. Спр.45: 20).

Вихідці із села, відправлені у міста до шкіл ФЗН та училищ, відразу ставали частиною кола людей, які жили поряд, мали уніфікований побут (у гуртожитках), спільно приймали однакову їжу (в їдальнях), але посутньо були роз'єднаними. Молодь потрапляла в середовище, що якісно відрізнялося від скріпленого звичаями і традиціями села. Ключовою відмінністю була відсутність одностайності, міцних родинних чи традиційних сусідських зв'язків, притаманних сільській спільноті. Натомість новоприбулим у місті необхідно було швидко при звичаюватися до пануючих тут анонімних трансакцій серед багаточисельного населення. Кожен трудрезервник був приречений стати не лише частиною створеного державою корпоративного конгломерату індивідів, але і членом великого суспільства («гезельшафту» за термінологією німецького класика соціології Ф. Тьоніса) (Тьоніс, 2005: 17).

Створюючи систему трудових резервів, сталінська влада цинічно пояснювала її запровадження покращенням життя населення. Стверджувалося, що у соціалістичному суспільстві зникли нужденні люди, які раніше (за капіталізму) змушені були шукати роботу, стихійно утворюючи резерв робочої сили для промисловості. Нібито саме через це держава була змушена централізовано забезпечити постійний притік молодого поповнення на підприємства шляхом примусових призовів (Сборник, 1956: 371).

Реальні причини введення примусових призовів до закладів ДТР полягали у тогочасній загальній милітаризації економіки та суспільства, а також у непопулярності серед населення робітничих спеціальностей з важкими умовами праці (шахтарі, металурги). З одного боку, тоталітарна держава хотіла гарантовано отримувати потрібну кількість кваліфікованих кадрів і розпоряджатися ними без їхньої згоди на власний розсуд. А з іншого – витратити мінімум ресурсів на їхнє утримання, не вкладатися у підтримання безпеки і комфорту праці та пристойного рівня життя робітників, фактично застосовуючи позаекономічний примус.

Констатуючи очевидний і загальновідомий факт неминучості урбанізації в умовах зростання індустріального виробництва, приходимо до висновку, що насправді система державних трудових резервів у СРСР не мала однозначного призначення прискорювати чи гальмувати розвиток міст. Вона стала для сталінського тоталітарного режиму одним з інструментів контролю та регулювання урбанізаційних процесів у країні.

Отже, призови молоді до закладів ДТР під час повоєнної відбудови призвели до організованого механічного переміщення близько трьох чвертей мільйона юних осіб з сільської місцевості до міста. Наймасштабнішим напрямком централізованої міграції під егідою трудрезервів були індустріальні центри Донбасу. Мобілізовані хлопці та дівчата залучалися до позааграрних галузей економіки, неодмінно змінювали свій спосіб життя і ставали частиною нового покоління урбанізованого суспільства.

Література:

- Алфьоров, 2012 – *Алфьоров М.А.* Урбанізаційні процеси в Україні в 1945-1991 рр.: монографія. Донецьк: Укр. культурол. центр, Донецьке від-ня НТШ, 2012. 549 с.
- Гаврилов, 2012 – *Гаврилов В.М.* Набори до закладів системи трудових резервів як фактор деформації статеві-вікової структури населення колгоспних сіл // Наукові записки Таврійського національного університету імені В. Вернадського. Серія: Історичні науки. 2012. Т. 25 (64). № 2. С. 72-85.
- Гирич, 2008 – *Гирич Я.* Урбанізація як складова розвитку міст УРСР в 1950-х-на початку 1960-х років // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Історія. 2008. № 94-95. С. 16-19.
- ДАСО – Державний архів Сумської області.
- Жбанова, 2015 – *Жбанова К.* Організований набір робітників у відбудові Донбасу (1943-1950 рр.) // Сіверянський літопис. 2015. № 1. С. 174-181.

Король, 2012 – *Король В.М.* Чисельність учнівського контингенту шкіл системи трудових резервів Луганщини у відбудовний період (1943-1950 рр.) // Сумський історико-архівний журнал. 2012. № XVIII-XIX. С. 119-125.

Лобода, 2012 – *Лобода М.К.* Трудові ресурси у важкій промисловості України під час нацистської окупації та у відбудовний період (1941-1950). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2012. 206 с.

Сборник, 1956 – *Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР* (1938 – июль 1956 гг.). Москва: Гос. изд. юрид. лит., 1956. 500 с.

Селецький, 2012 – *Селецький А.В.* Професійна підготовка робітничих кадрів в Україні (1920-1959 рр.): монографія. Київ: Вид-во Ін-ту проф.-техн. освіти НАПН України, 2012. 176 с.

Справочник, 1946 – *Справочник по законодательству для исполнительных комитетов советов депутатов трудящихся*. Т. 1 / под общ. ред. К.П. Горшенина. Москва: Юрид. изд. М-ва юстиции СССР, 1946. 516 с.

Труд, 1988 – *Труд в СССР: статистический сборник* / Госкомстат СССР. Москва: Финансы и статистика, 1988. 302 с.

Тьоніс, 2005 – *Тьоніс Ф.* Спільнота та суспільство / пер. з нім. Київ: Дух і літера, 2005. 262 с.

ЦДАВОВУ – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

Filtzer, 2002 – *Filtzer D.* Soviet Workers and Late Stalinism: Labour and Restoration of the Stalinist System after World War II / D. Filtzer. Cambridge (Great Britain): Univ. Press, 2002. 294 p.

References:

Alf'orov, 2012 – *Alf'orov M. A.* Urbanizacijni procesy v Ukraї'ni v 1945-1991 rr. [Urbanization processes in Ukraine in 1945-1991]: monograph. Donetsk: Ukr. kul'turol. centr, Donec'ke vid-nja NTSh, 2012. 549 s. [in Ukrainian].

Gavrylov, 2012 – *Gavrylov V. M.* Nabory do zakladiv systemy trudovyh rezerviv jak faktor deformacii' statevo-vikovoї' struktury naselennja kolgospnyh sil [Recruitments to institutions of the Labour Reserve system as a factor in the deformation of the sex and age structure of the population of collective farm villages] // Naukovi zapysky Tavrijs'kogo nacional'nogo universytetu imeni V. Vernads'kogo. Serija: Istorychni nauky. 2012. T. 25 (64). № 2. S. 72-85. [in Ukrainian].

Gyrych, 2008 – *Gyrych Ja.* Urbanizacija jak skladova rozvytku mist URSR v 1950-h – na pochatku 1960-h rokiv [Urbanization as a component of cities development in the USSR in 1950s and early 1960s] // Visnyk Kyi'vs'kogo nacional'nogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Serija: Istoriya. 2008. № 94-95. S. 16-19. [in Ukrainian].

DASO – Derzhavnyj arhiv Sums'koi' oblasti [State Archive of Sumy Region] [in Ukrainian].

Zhbanova, 2015 – *Zhbanova K.* Organizovanyj nabir robitnykiv u vidbudovi Donbasu (1943-1950 rr.) [Organized recruitment of workers in the reconstruction of Donbas (1943-1950)] // Siverjans'kyj litopys. 2015. № 1. S. 174-181. [in Ukrainian].

Korol, 2012 – *Korol V. M.* Chysel'nist' uchniv's'kogo kontyngentu shkil systemy trudovyh rezerviv Luganshhyny u vidbudovchij period (1943-1950 rr.) [The number of students in the schools of the Labour Reserve system of Luhansk region in the reconstruction period (1943-1950)] // Sums'kyj istoryko-arhivnyj zhurnal. 2012. № XVIII-XIX. S. 119-125. [in Ukrainian].

Loboda, 2012 – *Loboda M. K.* Trudovi resursy u vazhkij promyslovosti Ukraї'ny pid chas nacysts'koi' okupacii' ta u vidbudovnij period (1941-1950) [Labour resources in the heavy industry of Ukraine during the Nazi occupation and the Reconstruction Period (1941-1950)]. Kyiv: In-t istorii' Ukraї'ny NAN Ukraї'ny, 2012. 206 s. [in Ukrainian].

Sbornik, 1956 – *Sbornik zakonov SSSR i Ukazov Prezidiuma Verkhovnogo Soveta SSSR* (1938 – iyul' 1956 gg.) [Collection of laws of the USSR and Decrees of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR (1938 - July 1956)]. Moscow: Gos. izd. jurid. lit., 1956. 500 s. [in Russian].

Selec'kyj, 2012 – *Selec'kyj A. V.* Profesijna pidgotovka robitnychyh kadriv v Ukraї'ni (1920-1959 rr.) [Professional training of workers in Ukraine (1920-1959)]: monograph. Kyiv: Vyd-vo In-tu prof.-tehn. osvity NAPN Ukraї'ny, 2012. 176 s. [in Ukrainian].

Spravochnik, 1946 – *Spravochnik po zakonodatel'stvu dlja ispolnitel'nyh komitetov sovetov deputatov trudjashhihsja* [Guide to legislation for executive committees of councils of workers' deputies]. Т. 1 / pod obshh. red. K. P. Gorshenina. Moscow: Jurid. izd. M-va justicii SSSR, 1946. 516 s. [in Russian].

Труд, 1988 – *Труд в СССР: статистический сборник* [Labour in USSR: statistics collection] / Goskomstat SSSR. Moscow: Finansy i statistika, 1988. 302 s. [in Russian].

Т'оніс, 2005 – *Т'оніс Ф.* Спільнота та суспільство [Community and society] / пер. з нім. Київ: Дух і літера, 2005. 262 с. [in Ukrainian].

ЦДАВОВУ – Central'nyj derzhavnyj arhiv vyshhyh organiv vlady ta upravlinnja Ukraї'ny [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine]. [in Ukrainian].

Filtzer, 2002 – *Filtzer D.* Soviet Workers and Late Stalinism: Labour and Restoration of the Stalinist System after World War II / D. Filtzer. Cambridge (Great Britain): Univ. Press, 2002. 294 p.

Сумський Історико- Архівний Журнал

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ З ІСТОРІЇ ТА АРХІВОЗНАВСТВА УКРАЇНИ

Сайт журналу: <http://shaj.sumdu.edu.ua>

Видавець
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Реєстраційне Свідоцтво КВ №16009-4481 від 22.10.2009 р.

Редагування здійснюється співробітниками кафедри історії
Сумського державного університету

Головний редактор *С.І. Дегтярьов*

Редактори:
А.В. Гончаренко, С.І. Дегтярьов

Коректори:
*С.І. Дегтярьов, В.М. Король,
О.О. Ткачов, М.О. Думчиков (адміністратор сайту)*

Адреса редакції: 40007, Суми, вул. Римського-Корсакова, 2, Н-213
тел. +38(066)3465953; електронна адреса: starsergo2014@gmail.com

Здано до набору 24.06.2022. Підписано до друку 29.06.2022. Формат 70х108/16 Папір офсетний
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 11,2 Обл.-вид. арк. 11,4 Тираж 100 Зам. №

Віддруковано у друкарні Сумського державного університету, 40007, Суми, вул. Римського-Корсакова, 2